॥ श्रीः ॥

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ॥
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा—संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ॥
रसिकालिकुलं कुर्यादजस्राऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—२५३

१ अस्यां चौखम्बा--संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतस्य परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्-मुद्रा ७ आनकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तबकं ... ... " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति । ... ...

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता खण्डे २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः १२

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया-व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्टभाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः १

(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टविरचिता । तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता संपूर्णा (मीमांसा) ... २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्रीमद्यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् वेदान्तः १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसङ्गृहीतः । आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् । श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् । सम्पूर्णम् (मीमांसा) ... २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (मीमांसा) १६

वदता सर्वाधानमेव निषिध्यते अत एवोक्तरीत्या लौगाक्षिसङ्गति' रित्यपि दीक्षिताद्युक्तमपास्तमित्याद्यन्यत्र स्पष्टम् । *घनेति । लौकिकेत्यादिः । ननु तत्सत्त्वान्निवृत्तिरेव कुतो नात आह *प्रतिष्ठेति । तत्र रागोत्कर्षादेव तत्र न द्वेष इति तद्ज्ञाने ऽपि न निवृत्तिरिति भावः । *अत एव—उक्तोऽर्थः । व्याख्यानग्रन्थमाह *दम्भइति । पदाधिक्यं निराचष्टे *अपिचेतीति । अस्य तात्पर्यमाह *यद्यपीति । *अयम्—अग्निहोत्रादिः । अन्यदपि तत्रोक्तमित्याह *विधीति । अग्न्यादानरहितम । वस्तुतस्तद्वत्तस्य तत्त्वकल्पनाऽपि न, मानाभावात्, गौरवाच्च, किं त्वन्यथा व्यवस्थैवोचितेत्याह *किञ्चेति । इदमन्यत्राप्यावश्यकमित्याह *अत एवेति । ततो व्यवस्थौचित्यादेवेत्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह *उक्तेति । युक्तं चैतदित्याद्युक्तदोषमुद्धरति *तच्चदिति ॥ ३३ ॥

ननु भीष्मकण्वादीनां पाद्मोक्तयोः—

वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च ।

गङ्गापुत्राय भीष्माय आजन्मब्रह्मचारिणे ॥

अपुत्राय ददाम्येतदुदकं भीष्मवर्मणे ।

इत्यादितर्पणमन्त्र—

वसूनामवताराय शन्तनोरात्मजाय च ।

अर्घ्यं ददामि भीष्माय आबाल्यब्रह्मचारिणे ॥

इत्यर्घ्यदानमन्त्रयोर्नित्यब्रह्मचर्यश्रवणादपत्नीकतया ऽपत्नीकस्य च 'पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवति' इत्यादिवचनैरग्निसाध्ये कर्मण्यनधिकारात्कथं तदनुष्ठानम् ? ।

'अयं पितरमाज्ञाय कामार्तं शन्तनुं पुरा ।

उर्ध्वरेतसमात्मानं चकार' इति वचनाच्च । 'भाव्यनूर्ध्वरेतस्त्वमावृत्योर्ध्वरेतसं चकार' इति तदर्थः । आबाल्यब्रह्मचारिणे इत्याद्येकवाक्यत्वात् ।

त्वां हि राज्ये स्थितं स्फीते समग्राङ्गमरोगिणम् ।
स्त्रीसहस्रैः परिवृतं पश्यामीहोर्ध्वरेतसम् ॥ इति-
शान्तिपर्वोक्तिस्तु दास्यादिभिरप्युपपन्ना । स्त्री-
शब्दस्य पत्नीपर्यायत्वाभावात् । अनेकसहस्रविवाहा-
भावाच्च ।

अद्यप्रभृति मे दाश ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।

इत्यस्या दाशाग्रे कृतप्रतिज्ञायाः पुनर्ब्रह्मचर्यं भ-
विष्यतीत्यर्थः ।

किञ्च पूर्वं ब्रह्मचर्याभावे अमोघवीर्यत्वेन कथं
तस्य पुत्राभावः स्यात् ।

किञ्च अनेकसहस्रपत्नीसत्त्वे "ऋतुस्नातां तु यो
भार्याम्"इत्यादिदोषश्रवणात् तत्प्रतिज्ञाया अत्यनौ-
चित्यं स्यात् । दाशो वा कथं तत्र पर्यनुयुञ्जीत । प-
श्यामीवेति पाठे 'ऊर्ध्वरेतसं शिवमिव पश्यामि'-
इत्यर्थः ।

ऋते शान्तनवाद्भीष्मान्न पश्याम्यूर्ध्वरेतसम् ॥

इत्युत्तरार्धपाठः क्वचित् । ऊर्ध्वरेतस्त्वं चाष्टविध-
मैथुनेच्छारहितत्वम् । एतेनैतद्बलात्तस्य पत्नीकल्पनम-
पास्तम् ।

नच नित्यस्य ऋतुकालिकस्त्र्युपगमस्य नैमित्ति-
केन पित्रर्थमङ्गीकृतेन ब्रह्मचर्येण बाधः । षोडश्या-
मेव संनिहितं प्रति अनेन नित्येन तत्तन्नैमित्तिकस-
कलनिषेधस्य बाधदर्शनात् । अत एव 'ऋतौ श्राद्धदि-
नेऽपि भार्यां गच्छतो न ब्रह्मचर्यहानिः'इति मिताक्ष-
रा । तस्य अग्निहोत्रादिसत्त्वे मानं तु तन्मरणकाले—

महता राजयोगेन परिवारेण संवृतः ।
स्तूयमानो महातेजा भीष्मस्याग्नीननुव्रजन् ॥
प्राप्तोऽस्मि समये राजन्नग्नीनादाय ते विभो ।
इत्यादि भारते युधिष्ठिरवाक्यश्रवणम् ।
य एष रोषात्प्रलपन् बलस्थो
यो नः सेनां सिंह इवाररक्ष ।
स एष भीष्मः कुरुवंशकेतुः
येनाहृतास्त्रिदशा वाजिमेधाः ॥
इत्यादि च ।

त्रिशतं वाजिमेधा इति क्वचित्पाठः । नोऽस्मत्तः, सेनां स्वसेनामित्यर्थः ।

कण्वस्य तु महाकविना कालिदासेन शाकुन्तला-नाटके शाकुन्तलोपाख्याने भारतोक्तमूर्ध्वरेतस्त्वं प्रथमाङ्के स्वयमुक्त्वा चतुर्थे तस्य वैतानिकाग्निवर्णनं कृतम् । एवमाधुनिकानामप्यनधिकारिणां तत्कर्मणि प्रवृत्तिरिति चेन्न । बह्वृचब्राह्मणे "अपत्नीकोऽग्निहोत्रमाहरेन्नाहरे३द्" इति विचारमुपक्रम्य "आहरेदित्याहुः, यदि नाहरेदनद्धा पुरुषः स्याद् ,कोऽनद्धा पुरुषो न देवान्न पितॄन् न मनुष्यानिति, तस्मादपत्नीकोऽप्य ग्निहोत्रमाहरेदिति तस्मात्सौम्यं याजयेद्"इत्युक्तेरपत्नीकस्याप्यग्निसाध्ये कर्मण्यधिकारात् । अद्धेति सत्यनाम तद्विपरीतोऽनद्धा इत्यर्थः । न देवानिति पूजयेदिति शेषः । मनुष्यानतिथीन् । अत्रापत्नीकोऽपीत्यपिना तस्या विद्यमानत्वे तां विना यज्ञाद्यभावं सूचयति ॥ ३४ ॥

(कुं० टी०) ऊर्ध्वरेतसमिति । नच गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्''इति जाबालश्रुत्या आश्रमा नियमिताः। स्मृतिरपि—

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।
अनिष्ट्वा चैव यज्ञैस्तु मोक्तुमिच्छन् व्रजत्यधः ॥ इति-

चेत्सत्यम् । नेह "हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः" इतिवत् क्रमो विवक्षितः, "यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्''इत्यादिश्रुतेः । *स्त्रीसहस्रैरिति । स्त्रीसहस्रमध्यस्थत्वेऽपि मनःक्षोभाभावादूर्ध्वरेतस्त्वमित्यर्थः । *दास्यादिभिरिति । वस्तुतस्तु स्वर्गे भाविस्त्रीसहस्रकथनमिदम् ।

*नित्यस्येति । नित्यस्याप्येकादश्युपवासादेर्नैमित्तिकेन चान्द्रायणनिमित्तकभोजनेन बाधवद् इति भावः। क्वचिन्नित्यस्यैव प्राबल्यं दर्शयति *षोडश्यामिति। रजोदर्शनदिनादारभ्य षोडश निशा ऋतुः । यो हि षोडश्यामेव निशायां पत्नीसंनिधिमान् तत्र श्राद्धादिदिनेऽपि स्त्रियमुपगच्छेदेवेत्यर्थः । *नित्येनानेन—ऋतुकालिकगमनेन । *वैतानिकेति । वितानो ऽग्नीनां विस्तारः । तत्र भवो गार्हपत्यादिः । *आहरेदिति । "वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते नापुत्रस्य लोकोऽस्ति''इत्यादिश्रुतेश्च भार्याद्वेषादिना यो बुद्धिपूर्वमग्निमुद्वासयते सवीरहेत्यर्थः । *अपत्नीको ऽपीति । दैववशाद् देशान्तरगमने अग्निं सह नयेदित्यर्थः कुतो नेति चिन्त्यम् ॥ ३४ ॥

(क० टी०) *पाद्मोक्तयोरिति । हेमाद्रौ स्पष्टमिदम् । *इत्यादीति । आदिना—

भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥ इत्यस्य—

परिग्रहः । *तर्पणेति । माघसिताष्टम्यामिति भावः । इदं च न ब्राह्मणस्य तस्य क्षत्रियत्वेन ब्राह्मणपितृत्वाभावात् । स्पष्टं चेदं रामार्चनचन्द्रिकायाम् । *नित्येति । आजन्मब्रह्मचारिणे, आबाल्यब्रह्मचारिणे इत्युक्तेरिति भावः । *आवृत्येति । पाठे तन्निरस्येत्यर्थो बोध्यः । भारतमाह *अयमिति । बाल्यशब्दो हि कौमारपरोऽत्वपत्यपर्यायः । एतेन बाल्यशब्दोऽयं राजकुमार इतिवदपत्यपर्याय इत्यपास्तम् । राजकुमार इत्यस्य हि राजशिशुर्न तु राजेत्यर्थः । राजापत्यत्वमारभ्य ब्रह्मचारिणे इत्यर्थेऽपि वा बाधकाभाव इति न त्वदिष्टसिद्धिः । आदिना "जायापती अग्नी आदधीयाताम्"इत्यादि । अनूर्ध्वरेतस्त्वं व्यावृत्योर्द्धेति पाठः । तन्निरासेनेत्यर्थः । आदिना । आजन्मेत्यस्य परिग्रहः । एवं जितेन्द्रिय इत्यस्यापि । सङ्कोचे मानाभावेन वैयाघ्रेत्यग्रेऽपुत्रायेति पाठेऽपि प्रागुक्तपाठान्तराविरोधं परिहरति *त्वांहीति । दास्यादीत्यादिना वेश्यापरिग्रहः । *अभावाच्चेति । असम्भवात् । अन्यथा बहुवचनासङ्गतिरेव स्यादिति भावः । भारतमेवाविरोधान्तरायाह *आधेति । *कृतेति । आदिपर्वणीति भावः । *पुनः—पुनरपि । तथाचेदमुभयं न दारपरिग्रहसाधकमिति तात्पर्यम् । *पुत्राभाव इति । सच तर्पणमन्त्रे, 'अद्यप्रभृति' इत्यस्योत्तरार्धे च 'अपुत्रस्यापि ये लोका भविष्यन्त्यक्षया भुवि' इत्यत्र स्पष्टः । स्मृतिपादेऽपूर्वार्थशिष्टाचारप्रामाण्यप्रतिपादके "अपि वा कारणग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्" इति सूत्रे जैमिनीये भट्टाचार्योक्तिं खण्डयति *एतेनेति । पाठभेदेन प्रागुक्तसर्वदोषेणेत्यर्थः । पुनरपि तदुक्तिं खण्डयति *नचेति । यथा चैतत्तथा सर्वं स्पष्टीकृतं मिताक्षराव्याख्यायां लक्ष्म्याम् । *तस्य—भीष्मस्य । आदिना 'अग्नयस्ते समानीताः' इत्यादिपरिग्रहः । न केवलं तावन्मात्रं किन्तु यज्ञाद्यनुष्ठानश्रवणमपि प्रमाणन्तत्रत्यमित्याह *य एषे इति । विरोधाभावमाह *नोऽस्मत्त इति । अवधेः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीति भावः । *स्वसेनाम्—स्वीयसेनाम् । *महेति । अभियुक्ततमेनेत्यर्थः । *भारतोक्तमिति । तत्प्रतिपादकभारतोक्तमित्यर्थः । *शकुन्तलोपेति । बहुव्रीहिर्वा । उपाख्याने करणे ल्युडा ।

ऊर्ध्वरेता महाभागे भगवांल्लोकपूजितः ।
चलेद्धि वृत्ताद्धर्मोऽपि न चलेच्छंशितव्रतः ॥
कथं त्वं तस्य दुहिता सम्भूता वरवर्णिनी ।
संशयो मे महानत्र तं मे छेत्तुमिहार्हसि ॥ इति—

शकुन्तलां प्रति तत्र दुष्यन्तवाक्यम् । *स्वयमिति । वि-रोधसूचनाय । 'राजा—भगवान्काश्यपः परे ब्रह्मणि निष्णात इति,वः सखी शकुन्तला तदात्मजा' इति तत्रोक्तम् । *चतुर्थ इति । 'काश्यपः—वत्से इतः सद्यो हुतानग्नीन्प्रदक्षिणीकुरुष्व । सर्वे परिक्रामन्ति । काश्यपः—ऋक्छन्दसमाशास्ते—

अग्निं वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिद्वन्तः प्रान्तविस्तीर्णदर्भाः ।
आघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां वह्नयः पालयन्तु ॥ इति—

तत्रोक्तम् । यद्यपि तत्रादावग्निमित्येकवचनान्न श्रौताग्निर्नापि स्मार्त्तोऽग्निः ऋषीश्वराणामाश्रमे असत्त्वात्, तथाऽपि वैताना इत्यत्राग्नेर्वितानसंबन्धित्वं स्पष्टमेवेति न विरोधः । *कृतमिति । अन्यथा शास्त्रविरुद्धकथनेन काव्यदोषेषु तस्य प्रकाशादावुक्तत्वेन तस्य दुष्टत्वमेव स्यादिति भावः । एतेन हरिवंशे एकादशाधिकशत-तमेऽध्याये—

वृष्णीनामन्धकानां च गुरुर्गार्ग्यो महामनाः ।
ब्रह्मचारी स भूत्वा वै न स्म दारान्स विन्दति ॥
तथा हि वर्त्तमानं तमूर्ध्वरेतसमव्ययम् ।
श्यालोऽभिशस्तवान् गार्ग्यमपुमानिति राजनि ॥
सोऽभिशस्तस्तदा राजन्नगरे त्वजितेन्द्रियः ।
अलिप्सुस्तु स्त्रियं चैव तपस्तेपे सुदारुणम् ॥

इत्युक्तेरूर्ध्वरेतसो ब्रह्मचारिणोऽपि भार्यासद्भावः सिद्धः । दारान्विद्यमानानपि न विन्दति नाध्यगच्छत् । नचोर्ध्वरेतस्त्वान्न भार्येति वाच्यम् । श्यालपदासङ्गत्यापत्तेः । यद्यपि श्यालपदस्य रा-ष्ट्रिकार्थकतया न तदनुरोधेनोर्ध्वरेतसो ब्रह्मचारिणो गार्ग्यस्य भा-र्याकल्पनं तथापि राष्ट्रिको यादवो वाऽभिशप्तुमसमर्थः पूजक-तत्सम्बन्ध्यन्यतरत्वात् । राजसभायामपुमानित्यभिशापोऽपि स्त्रीसत्त्वे एव घटते । अतः पत्नीभ्राता श्याल एवात्र विवक्षितः ।

श्यालपदस्य राष्ट्रिकपर्यायत्वाभावश्चेत्यर्थादित्यपास्तम् । तत्रापि श्यालपदस्य भावितत्त्ववत्परत्वेनादोषादिति दिक् ।

अस्य पूर्वपक्षस्य प्रकृतसङ्गतिमाह *एवमिति । यथा युगान्तरे पत्न्यभावप्रयुक्तानधिकारे सत्यप्यनुष्ठानं तद्वदित्यर्थः । अपत्नीकोऽपीति पाठः । तथैव तत्र सत्त्वात् । *तदाहुरित्यादिः । अत्र प्लुतिद्वयं विचारार्थम् । तत्र निर्णयमाह *आहरेदित्याहुरिति । अननुष्ठाने बाधकमाह *यदीति । प्रश्नोत्तराभ्यामनद्धाशब्दार्थं निश्चिनोति *कोऽनद्धा इति । उत्तरमाह *नदेवानिति । स्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति । ऋत्विजमाह *तस्मादिति । सौम्यं अपत्नीकम् । विपरीतः-अनृतः । तथा च तादृशः पुरुषो भवेदिति तदर्थः । *अतिथीनिति । तथा च यो देवपित्रतिथीन्न पूजयेत्सो ऽनद्धेत्यर्थः । अग्निहोत्राद्यननुष्ठाने देवपूजाद्यभावादनद्धात्वमिति भावः । *तांविनेति । तथा च तस्याः सति सम्भवे आवश्यकत्वमिति भावः ॥ ३४ ॥

नचेयं श्रुतिर्मृतपत्नीकपरा । सामान्यप्रवृत्तश्रुतेः संकोचेन व्याख्यानस्यायुक्तत्वात् ।

अत एव 'या यजमानस्य पत्नी साऽभिद्रुत्यावहन्ति यो वा कश्चिदविद्यमानायाम्' इत्यापस्तम्बसूत्रव्याख्याने रुद्रदत्तविद्यारण्याभ्यामुक्तम्-'अवहन्तीत्यनुकृष्यते । अविद्यमानायामनालम्भुकात्वादिना निमित्तेनासंनिहितायामभावे च तस्या इत्यर्थः । अविशेषात् । वक्ष्यति च 'पत्न्यभावे तेजआदि लुप्यते' इति । किंच 'अस्याग्निहोत्रं मे' इति यजमानस्यैव स्वामित्वख्यापनेन 'व्रीहियवपत्न्याज्यकपालपत्नीसंबन्धानि' इति प्रसिद्धाङ्गसमभिव्याहारेण च तस्या अङ्गत्वेन तदभावेऽपि तत् । किञ्च विद्यमानायास्तस्याः सहाधिकारेऽपि न यजमानसाम्यम् । 'यदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यं तत्र पत्न्या

अतुल्यत्वाद्' इति मीमांसकोक्तेः ।

किञ्च "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत" "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिकर्मचोदना अपि यजमानमेवाधिकुर्वन्ति न पत्नीम् ।

बह्वृचब्राह्मणेऽप्युक्तम् 'तस्मादपत्नीकोऽप्यग्निमाहरेद्" इति ।

किंच आचारोऽप्यत्र दृष्टः शिष्टतमानां पूर्वेषाम्—यथा कण्वविभाण्डकभीष्मादीनाम्, यथा च भगवतो दाशरथेः' इति ।

अत्रान्त्यो ऽसंनिहितपत्नीकः । आद्यास्तदभाववन्तः । अत्रैवं वदता विद्यारण्येन श्रुतेः सङ्कोचेन व्याख्यानं स्वाभिमतमिति दर्शितम् । अनेनाचारेणासंकोचेन व्याख्यानस्यैव लाभात् ।

'पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवति' इति सूत्रे च रुद्रदत्तेनैवमुक्तम्—'अग्निहोत्रं पत्नीवत् सन्निहितपत्नीकम् । "स्वे आयतने पत्न्युपविशति" इत्युत्तरसूत्रेण सिद्धे पत्नीवद्वचनं तस्या विद्यमानत्वे आदरार्थम् । अस्येति वचनाद्यजमानस्यैव कर्मणि स्वाम्यं न पत्न्या इति ख्यापितं भवति । तच्च दर्शितं प्राग्' इति ।

एतेन यद् रामाण्डारेण 'श्रुतिर्मृतपत्नीकविषया अन्त्यमस्येति वचनं तु प्रवृत्तसत्राणां कस्य चिन्मरणे तन्नेदिष्ठं तत्स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह सत्रसमापनमुक्तम् । एवं च कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रानुष्ठाने नेदिष्ठपत्न्या सह प्रयोगः प्राप्तः तथा मा भून् मृतपत्न्यैव सह कर्तव्यमित्यर्थम्' इत्युक्तम्,

तदपास्तम् । विना बाधं प्रकरणान्तरे निवेशस्यायुक्तत्वात् । किञ्चैतद्व्याख्याने ऽस्येत्यस्य पत्नीविशेषणत्वे पत्नीवदिति वृत्तिरयुक्ता स्यात् । "सविशेषणानां वृत्तिर्न" इत्युक्तेः । मृतस्यात्रानुपस्थितेश्च ।

अत एव काव्यदोषेषु प्रकाशादावुक्तशास्त्रविरुद्धत्वदोषदुष्टकथनेन शाकुन्तलानाटकरूपकाव्यस्य दुष्टत्वं न ।

नचैवमपि भीष्मादीनां वेदाध्ययनोत्तरं कृतसमावर्तनानामपि केनचिन्निमित्तेनानिच्छया वा अकृतदारपरिग्रहाणामनाश्रमित्वदोषापत्तिः। अग्निहोत्रानुष्ठानातिथिपूजनादिना तस्य गृहस्थाश्रमसिद्धेः । अग्निहोत्रिविधुरवद् अग्निहोत्रादिना देवर्णमुक्तिस्तेषाम् । पितृऋणापाकरणं भीष्मस्य पितृभक्त्या, अन्येषां दत्तकादिभिस्तपोबलेन मानसपुत्रैर्वा सिद्धम् ।

अत एव "कण्वादिभ्यो गोत्रे" इति गर्गादिषु कण्वपाठश्च संगच्छते ॥

यद्यपि "त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वाऽनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी च" इति श्रूयते तथाऽपि नैष्ठिकब्रह्मचर्यादेर्नैतत् । तदृणापाकरणस्य ब्रह्मचर्येणाग्निकार्यादिना सिद्धेः स्मृतिषूक्तत्वात् । एतेन 'अत्र 'वाजिमेधाः' इत्येतत्तत्समफलकदानादिपरम् । पत्न्यभावेन मुख्ययज्ञासंभवात् । 'अग्नीनादाय' इत्यपि संस्कारकाग्निपरम्' इति यत्कैश्चिदुक्तम्, 'एतदेव तस्य पत्नीकल्पकम्' इत्यन्यैरुक्तम्, तत् परास्तम्। अग्नी-

निति बहुवचनासङ्गतेश्च । इदानीन्तनानां न तदनुष्ठानम्, तथा आचाराभावात् । प्रागुक्तोर्ध्वरेतस्त्वादिगुणवतामेव तथाऽनुष्ठानौचित्येन इदानीन्तनानां प्रायस्तत्त्वासंभवाच्चेत्यलम् ॥ ३५ ॥

(कुं०टी०) *व्रीहियवेति । व्रीह्यादिवत्पत्न्या अप्यङ्गत्वमेव प्रतीयते इत्यर्थः । *तदभावे ऽपि–पत्न्यभावे ऽपि । *तत्–अग्निहोत्रम् ।

ननु 'विना ऽग्निभिर्यदा पत्नी नदीमप्यब्धिगामिनीम् ॥
अतिक्रामेत्तदाऽग्नीनां विनाशः स्यादिति श्रुतिः' ।
योगीश्वरोऽपि—
दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।
आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् ॥ इति ।
एवं च सपत्नीकस्यैवाग्निहोत्रं लभ्यते । तथा–
विहायाग्नीन्सभार्यश्चेत् सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।
होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥
पत्नी सीमामतिक्रान्ता यजमानो गृहे यदि ।
आहोमाद्यदि नागच्छेत्पुनराधानमर्हति । इति चेत् ।

सत्यम् । स्मार्तो गृह्याग्निरौपासनावसथ्यपर्यायोऽपत्नीकस्यापि भवति ।

यो ऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥ इति–

स्मृतेः स्मार्ताग्नेरपि नित्यत्वात् । अतएव 'दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण' इति प्रतीकमुपादाय मिताक्षरायां व्याख्यातम्–अग्निहोत्रेण श्रौताग्निनेति । एवंच श्रौताग्निदाहेऽपि स्मार्ताग्नि-

रवशिष्यते एव । स्मार्ताग्निना दाहे तु तस्यापि निवृत्तिरस्तु । स्मार्ताग्निग्रहणं तु दाहकाले दायादकाले वेति कालभेदेन स्मृतौ विकल्पितम् । तत्काले ग्रहणाभावे प्रायश्चित्तेन कालान्तरे ग्रहणम् । रामचन्द्रादीनां तु पत्नीसंनिधानाभाव एवास्ति न तु पत्नीमरणमतः पत्नीप्रतिनिधिकल्पनम् ।

पत्न्याः प्रवासाविषये पुनराधिरुदाहृतः ।

वाक्यैर्मनीषिभिः प्रोक्तैरेकभार्यस्य सेष्यते ॥ इति—

भार्यान्तरसंनिधानस्यावश्यकत्वात् । किंच रामचन्द्रस्य एकभार्यस्य पत्नीप्रवासनिमित्तकपुनराधानेनाग्निसंरक्षणमस्तु । भीष्मपितामहादीनां तूपनयनाग्निरेवास्तु ।

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेद् ॥ इति—

ब्रह्मचारिणो ऽप्यग्निपरिचर्याया नित्यत्वात् ।

अत्रेदं तत्त्वम्—कमण्डलुविधारणमिति कलिवर्ज्येषु परिगणितं कमण्डलुविधारणं नैष्ठिकब्रह्मचर्यम् । तथा 'वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिबोधितः' इति कलौ निषिद्धः । 'संन्यासं चाग्निहोत्रं च' इत्यादिना संन्यासोऽपि निषिद्धः । तस्मादिदानीं गृहस्थाश्रम एव ।

न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ इतिस्मरणात् ।

ननु "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ पुंस्त्वस्याविवक्षया स्त्रिया अप्यधिकारो ऽस्ति, नहि लिङ्गं प्रातिपदिकार्थः किंतु टावाद्यर्थः । नच

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः । इति—

स्त्रिया धनाभावेन यागासंभव इति वाच्यम् । पित्रादिदत्तस्य धनस्य संभवात् । किञ्च "क्षौमे वसानावग्निमादधीयाताम्"

इत्यत्र कर्तृद्वित्वस्य क्षौमस्य च विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गः। तस्मा-द् दम्पत्योः सहाधिकारात् तद्द्वित्वमनूद्य क्षौममात्रं विधीयते इति मीमांसकसिद्धान्तात् कथं स्त्रिया नाधिकार इत्याशङ्क्याह *न यजमानसाम्यमिति । तथाच जैमिनिसूत्रम् "तस्या यावदुक्तमा-शीर्ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वाद्"इति । (पू० मी० अ० ६ पा० १ अधि० ६ सू० २४)। आशीरिति–'इदं मे प्रातःसवनं माध्य-न्दिनं सवनमनुसंतनुत'इत्यादिराशीः, "अगन्म सुवः"इत्यादि-मन्त्रकरणकादित्योपस्थानादिकं यजमानेनैव कार्यं न पत्न्या,अ-ध्ययनाभावात् । आज्यावेक्षणादिकं वचनाद्भवतीति सिद्धान्तः । *कर्मचोदनाः–कर्मविधयः । ननु आधानं विना क्रतुर्न संभव-तीति अर्थादाधानमाक्षिप्तं किंतु कालविशेषं विधातुं ब्राह्मणादयो ऽनूद्यन्ते इति कथं कर्मविधित्वम् ?। सत्यम्, लौकिकाग्नौ होमस्य संभवान्न सर्वथा ऽग्नेराक्षेपोऽस्तीति अप्राप्तमेव वसन्तादिकाले आधानं विधीयते। *दर्शपूर्णमासाभ्यामिति । यद्यपि "आग्ने-योऽष्टाकपालो भवति" इत्येतद्विधिविहितस्य कर्मणः फलसम्ब-न्धं "दर्शपूर्णमासाभ्याम्" इति वाक्यं विधत्ते इत्यधिकार-विधित्वमेवास्य, यदि तु अस्यैवोत्पत्तिविधित्वं स्यात् "तदा आग्नेयोऽष्टाकपालः"इतिवाक्यस्य वैयर्थ्यं स्यात्,तथाऽपि फला-र्थं कर्मबोधनात्कर्मचोदनात्वे बाधकाभावः । अत एवाधिकार-विधित्वमेव बोधयितुमधिकुर्वन्तीत्युक्तम् । *न पत्नीमिति । तस्याः साहित्यमात्रेणोपयोगेऽपि न स्वातन्त्र्यमिति भावः । *अनेनाचारेण–भीष्माचारेण । ननु—

श्रुतिस्मृत्युदितो यश्च साधुभिर्यश्च सेवितः ।
तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥ इति—

विष्णुस्मृतिवचनात्स्वातन्त्र्येणानुष्ठितानां कथं सदाचार-

त्वम्। यत्तु—

नोल्लङ्घनीयाः कुलदेशधर्मा मूलं हि तेषां च्युतवेदशाखा। इति।

तन्न।

यस्य देशस्य यो धर्मः प्रवृत्तः सार्वकालिकः।

श्रुतिस्मृत्यविरोधेन देशधर्मः स उच्यते॥ इति—

बृहस्पतिविरोधादिति चेन्न। श्रुत्याद्यविरोधिसदाचारेणापि मूलभूतश्रुतेरनुमानात्। तत्रानुमानं स्मृतिद्वारेति मीमांसकाः। साक्षादिति तार्किकाः। ननु ज्योतिष्टोमादिश्रुतयः स्वबोधितयागनिष्पादकमाधानं प्रयोजयन्तीति मीमांसकसिद्धान्तस्तथाच तदर्थिनामेवाधानादौ प्रवृत्तिरस्त्विति चेत्। सत्यम्। स्मृतिष्वनाहिताग्नितायां दोषश्रवणान्नित्यश्रुतयो ऽप्याधानस्य प्रयोजिकाः। अत एव दर्शपूर्णमासादिभिरेवाधानस्याक्षेप इत्यपि नाशङ्क्यम्॥ *नेदिष्ठमिति। सत्रे हि यजमाना एव ऋत्विजो भवन्तीत्येकस्य मृतावन्येन समाप्यते। *कुण्डपायिनामिति। तत्र हि "उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति" इति श्रूयते। तत्र नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासरूपो गुणो विधीयते इति पूर्वपक्षः। नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणान्तरस्थत्वात्कर्मान्तरमेवेदम्, अग्निहोत्रशब्दस्तु तद्धर्मातिदेशार्थ इति सिद्धान्तः। *अनाश्रमित्वेति।

अनाश्रमी न तिष्ठेत क्षणमेकमपि द्विजः।

इति स्मरणात्। अत एव "अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः" (उ० मी० अ० ३ पा० ४ अधि० ९ सू० ३६) इति सूत्रेण विधुरादीनामाश्रमकर्माभावे ऽपि विधुराधिकारोऽस्तीत्युक्त्वा "अतस्त्वितरज्ज्यायः" इति सूत्रितम्। (उ० मी० अ० ३ पा० ४ अधि० ९ सू० ३९)। अनाश्रमित्वापेक्षया आश्रमित्वं ज्याय

इति तदर्थः । किञ्च विधुरादीनामपि जपोपवासादिविशेषैरेव विद्यानुग्रहः इति "विशेषानुग्रहश्च" इति (उ० मी० अ० ३ पा० ४ अधि० ९ सू० ३८) सूत्रेण लभ्यते । विधुरो मृतपत्नीकः ।

अत्रेदं चिन्त्यते-मृतभार्यस्य पुनर्विवाहाशक्तौ "निर्मन्थ्येन पत्नीम्" इतिभरद्वाजोक्तेर्निर्मन्थ्येन पत्नीं दग्ध्वाऽग्निहोत्रेत्यादि निर्वाह्यम् । तथाच विष्णुः—गृह्योत्तरपरिशिष्टं च—

मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् ।
उपाधिनाऽपि तत्कर्म यावज्जीवं समाचरेत् ॥
उपाधिश्चसुवर्णकुशपत्न्यादि ।
अन्ये कुशमयीं पत्नीं कृत्वा तु गृहमेधिनः ।
अग्निहोत्रमुपासन्ते यावज्जीवं समा द्विजाः ॥ इत्यपरार्कोदाहृतस्मृतेः । सौवर्णसीतां कृत्वा रामेणापि तद्विधानाद् ।

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति—

स्मृतिविरोधमाशङ्क्याह *अग्निहोत्रादिनेति । जैमिनिस्तु प्रजोत्पादनं नियमाह "ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजानृणवाक्येन संयोगाद्"इति । सोमपानं विद्याध्ययनं प्रजोत्पादनमित्यर्थः । परे तु अधीतवेदान्तस्य कर्मावबोधात्प्रागपि ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः "त्रिभिर्ऋणवान्"इत्यत्र 'गृहस्थः सम्पद्यमानः' इति व्याख्येयमित्याहुः । *तपो बलेनेति । मानसोत्पत्तौ हेतुः । *अत एव—कण्वस्यापत्ययोगादेव । आजीवं ब्रह्मचारी नैष्ठिकः । *नतदिति । अत एव "अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः"इति व्याससूत्रमुपादाय "अनाश्रमिणामपि भीष्मादीनां ब्रह्मविद्याधिकारदर्शनाद्"इति शारीरकभाष्यकारा व्याचख्युः । *अलमिति । "तस्याश्रमविकल्पमेके"इति गौतमः, "ब्रह्मचर्य-

वान् प्रव्रजेद्''इति बौधायनः, 'एषां महर्षिचर्याणान्त्यक्त्वा ऽन्यतमया तनुम्'इति याज्ञवल्क्यः, 'सर्वेषु यथोपदेशं वर्तमानः क्षेमं गच्छति'इत्यापस्तम्बः, 'सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः' इति मनुश्च समुच्चयमाह ॥ ३५ ॥

(क० टी०) यद्यपीयं श्रुतिर्विद्यारण्यैर्मृतपत्नीकपरतया व्याख्याता 'यदा पुरुषे जीवति भार्या मृता तस्याश्चाहिताग्न्येनाग्निना दाहः कृतः 'आहार्येणाहिताग्निं पत्नींच'इत्याश्वलायनोक्तेस्तदा स विवाहेच्छारहितत्वादद्रव्यत्वाच्चापत्नीक एव तत्परेयम्'इति, तथाऽपि तन्न युक्तमित्याह *नचेयमिति । रुद्रदत्ताशयेनाह *सामान्येति । मानाभावादिति भावः । विद्यारण्यसम्मतमपीदमेवेति ध्वनयन्नाह *अत एवेति । तस्यार्थस्यायुक्तत्वादेवेत्यर्थः । *उक्तमिति । दाशरथेरित्यन्तेन । तदेवाह *अवहन्तीति । योषेत्युत्तरत्रेति भावः । स्वोक्तेऽर्थे सूत्रसम्मतिमाह *वक्ष्यति चेति । अविशेषादित्यत्राप्यन्वयः । ननु 'पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवति'इत्यादिना कर्मणः पत्नीवत्त्ववचनात्तदभावे कथं कर्मेत्यत आह *किञ्चेति । 'अत्र 'अस्य'इतिवचनाद्यजमानस्यैव कर्मणि स्वाम्यं न पत्न्या इति ख्यापितं भवति'इति रुद्रदत्तः । अङ्गत्वे युक्त्यन्तरमाह *व्रीहीति । *तस्याः—पत्न्याः । तथा चाङ्गत्वादेव नोक्तदोष इति भावः । "जायापती अग्निमादधीयाताम्"इत्याद्युक्तेराह *सहेति । वाल्मीक्याश्रमगमने ऽपि मरणाभावादाह *असंनिहितेति । द्वयोर्विद्यारण्यीयत्वसाम्येऽपि आचारसंवादेनास्यैव प्राबल्यमाह *अत्रैवमिति । *यायजमानस्येति । तत्सूत्रव्याख्यानावसरे युक्तिभिरुक्तार्थे आचारमुदाहरतेत्यर्थः । *व्याख्यानमिति । "अपत्नीकोऽपि"इति श्रुतेः स्वयंकृतमपीत्यर्थः । तदेवाह *अनेनेति । नच सा श्रुतिरपि शब्दस्वारस्यात्सपत्नीकस्याग्निहोत्रावश्यकताबोधिकैवेत्येतदुक्तवती । "तदेषाऽभियज्ञगाथा गीयते—

यजेत्सौत्रामण्यामपत्नीकोऽप्यसोमपः ।
मातापितृभ्यामनृणार्थाद्यजेति वचनाच्छ्रुतिः ॥ इति" ।
यज्ञमभिलक्ष्य गाथा याज्ञिकैर्गीयते इत्यर्थः ।

अपत्नीकोऽपि पुमान्सौत्रामण्यां यजेत सौत्रामणीयागमपि कुर्यात् किमुताग्निहोत्रादिकम् । सोमयागे तु नाधिकारोऽस्य किं तु हविर्यज्ञेष्वेवाधिकार इत्याह असोमप इतीति वाच्यम् । एवं व्याख्याने रामस्याश्वमेधादौ प्रवृत्तेरसाङ्गत्यापत्तेः । तस्मादन्यथा व्याख्यानं तस्याः—यथा असोमपो ऽपि सौत्रामणीं करोति तथाऽपत्नीकोऽपि, यथा पत्नीरहितो ऽपि मातापितृभ्यां श्राद्धादि ददाति तथाऽग्निहोत्रमपि कुर्यात् । तत्र हेतुरनृणार्थाद् । ऋणपरिहारनिमित्तमित्यर्थः । "त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी च" इति शाखान्तरे श्रूयते । तथा यजेति श्रुतेर्वचनात् । तस्मादनुष्ठानपक्ष एव । तदेतदभिप्रेत्यैवान्वर्थमुपसंहृतं तत्र—"तस्मात्सौम्यं याजयेद्"इति । पत्नीरहितत्वादृणानपाकरणदोषासहिष्णुत्वाच्च सौम्यत्वम् । नन्वेवं "पत्नीवद्"इति सूत्रस्य का गतिरत आह *पत्नीवदिति । *आदरेति । अत एव सीताया मुन्याश्रमवासपर्यन्तं भगवतो यज्ञानुष्ठाने सुवर्णपत्नीकरणं ततो गमनानन्तरं तत्र तदकरणं पुराणे स्पष्टम् । *तच्चेति । "या यज"इतिसूत्रव्याख्यानावसरे इत्यर्थः । *इतिस्तदुक्तिसमाप्तौ । *श्रुतिः—'अपत्नीकः' इति । *अत्रत्यम्—'पत्नीवदस्य'इतिसूत्रस्थम् । इत्यर्थमित्यत्रान्वयः । *नेदिष्ठम्—निकटवर्तिनम् । *एवमपि—तेषां तत्राधिकारे ऽपि । एतेनेत्यस्यार्थमाह *विनाबाधमिति । एतेन पत्नीवदिति वचनादपत्नीकस्याग्निहोत्रेऽनधिकारः। बह्वृचब्राह्मणोक्तं तु जस्नपटलोक्तदारकर्मणि यद् 'यशआत्मार्थमग्न्याधेयम्' इत्येतद्विषयम्। तत्रासामर्थ्याद् अग्निहोत्रार्थमग्नीनिति धूर्तभाष्योक्तमप्यपास्तम् । उक्ताशयेनैव *किञ्चैतदिति । नित्यसापेक्षत्वेनास्योद्धारे दोषान्तरमाह *मृतस्येति । मरणस्येत्यर्थः । *अत एव—अपत्नीकस्याधिकारादेव । ब्रह्मचर्यसत्त्वेन ऋषिऋणान्मुक्तेः स्पष्टत्वादाह *अग्निहोत्रेति । *अन्येषाम्–कण्वादीनाम् । पुत्रिकापुत्रस्याप्यसम्भवादाह *दत्तेति । कलौ दत्तौरसान्यनिषेधे ऽपि तदा सत्त्वादाह *आदीति । विभाण्डकस्य मृगीपुत्रस्य ऋष्यशृङ्गस्य प्रसिद्धत्वेऽपि अन्येषां तदप्रसिद्धेराह *तप इति । अस्य नेत्यत्रान्वयः । कथनेनेत्यस्य दुष्टत्वमित्यत्रान्वयः । *एवमपि–

तेष न्तत्राधिकारेऽपि । *केनचित्–पित्रर्थं कृतप्रतिज्ञारूपेण । उक्त-रीत्या तस्याग्निहोत्राद्यनुष्ठानं भवत्येवेत्याह *अग्नीति । आदिना श्राद्धादि । *तस्य–भीष्मादेः । इदमन्यत्राप्यावश्यकमित्याह *अ-ग्निहोत्रीति । एतेन कृतसमावर्तनस्याकृतदारपरिग्रहत्वकल्पने मा-नाभावः । नच तस्य स्त्रीसत्त्वे ऽपि न मानम्। अग्निहोत्रसद्भावस्यैव तत्सत्त्वे मानत्वात् । नच विधुरे ऽपि तत्कल्पनापत्तिः । मृतपत्नीका-ग्निहोत्रस्य भाष्यकारैरेवाभ्यनुज्ञानेन तदसम्भवात् । नचाप्रमा-णं भाष्यकारवचनम्, निरंकुशेन तथा वक्तुं शक्यत्वे ऽप्यन्येन विदुषा तथा दुर्वचत्वादित्यपास्तम् । उक्तयुक्तेः, तेनैव तथा-ध्वनितत्वस्योक्तत्वाच्च । उक्तार्थे पाणिन्यादिसम्मतिमप्याह *अ-त एवेति । दत्तकादिपुत्रादिसद्भावादेवेत्यर्थः । द्वितीयमानमाह *गर्गादिष्विति । उक्तार्थे श्रुतिविरोधमापाततो भासमानमुक्ताश-येनैव परिहरति *यद्यपीत्यादि । आदिना कृतसमावर्तनप्रागुक्त-परिग्रहः । *तत्–ऋणम । *तद्दणेति । त्रिविधऋणेत्यर्थः । आदिना तत्रोक्तनिमित्तसङ्ग्रहः । एतेन नैष्ठिकब्रह्मचारिणो नाग्निहो-त्राद्यनुष्ठानमिति सूचितम् । *इदानीमिति । चतुःशताधिकचतुः-सहस्रवर्षान्तर्गतानामित्यर्थः। *तदिति । अग्निहोत्रादीत्यर्थः । [illegible]-ति पाठे तद्वदित्यर्थः । अत एवाह *तथाचारेति । पृथ्वीच[illegible]-ल्यादाह *प्राय इति । सांप्रतं तु निषिद्धत्वान्नैवाधिकार इत्यनु[illegible]-मेव प्रतिपादितम् । देवऋणमुक्तिस्तु पञ्चमहायज्ञादिनैवेति बोध्यम् । तदाह *इत्यलमिति ॥ ३५ ॥

नित्यनैमित्तिकयोरपि प्रत्यवायपरिहारः फ-लम् । वेदसहस्रैरपि बोधिते निष्फलत्वज्ञानदशा-यामप्रवृत्तेः । उक्तरीत्या विधिबलेन प्राप्तस्य प्रत्यवा-यस्य तत्करणे परिहारावश्यंभावात् ।

नच —

'अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

स सात्त्विकः' इति गीतावचनविरोधः । यज्ञादी-

न्युपक्रम्य—

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ।
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ॥
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ।

इत्यष्टादशे गीतायामेव पावनत्वोक्तेः । सङ्गः, कर्तृत्वाभिमानः । तस्मादनुद्दिष्टोऽपि प्रत्यवायपरिहारः फलमिति स्वर्गादिफलं त्यक्त्वाऽपि क्रियमाणस्य पावनत्वमिति तदाशयः । नित्ये शुचिजीवत्वमेवाधिकारः । नित्यत्वं च प्रत्यवायहेत्वभावप्रतियोगित्वम् । अहरहरित्यादिवीप्साया वज्जीवसदापदादिकं च तत्तात्पर्यग्राहकम् । चैत्रनिष्ठसन्ध्यावन्दनविषयकृतिसामान्याभाववतस्तत्तत्सन्ध्याकालस्य पापहेतुत्वाद् न कृतसन्ध्यावन्दनस्य कृतौ नष्टायां पापोत्पत्तिः ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सन्ततं शंसितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ इति-

क्वचिन्नित्ये फलश्रवणमप्यस्ति । नन्वयमर्थवादः स्तावको न तु फलबोधकः, प्रशस्तत्वरूपश्रुतिश्च प्ररोचनद्वारा पुरुषप्रवृत्त्यर्थेति चेन्न । "सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ" इत्यादेरपि तथात्वापत्तेः । चतुर्थी तु "ऊर्जो ऽवरुद्ध्यै" इत्याद्यर्थवादस्थचतुर्थीवन्नार्थसाधिका । "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादितः फलाकाङ्क्षानिवृत्तेश्च ।

तत्तत्फलजनकत्वरूपं च प्राशस्त्यम् । धर्मान्तररूपं प्राशस्त्यं तु न प्रवृत्त्युपयोगि । विधित

इष्टावगमे ऽपि तस्यावान्तररूपेण बोधनद्वारा क्वचित्क्वचिच्छीघ्रोत्पत्तिज्ञापनद्वारा त्वरितप्रवृत्तयेऽर्थवादा इतीदृशार्थवादानां फलबोधकत्वमपीति बोध्यम् ।

अत एव सर्वशक्त्यधिकरणे काम्यं यथा फलायोपदिष्टं तथा नित्यमपीति भट्टैरुक्तम् ।

कर्मविपाकप्रायश्चित्तप्रवर्तनया दुःखानुत्पादरूपेष्टसाधनताऽनुमानम् । अन्यत्र पापध्वंससाधनतानुमानम् । अनुमाने पक्षश्च धात्वर्थे करणीभूतो यागस्तत्करणको व्यापारो वा ।

यत्तु तद्विषयकृतिपक्षकं तद् इति । तन्न, क्रियेष्टसाधनताज्ञानादपि प्रवृत्तिदर्शनात् । पाकादेरिष्टसाधनताज्ञानं विना तत्कृताविष्टसाधनत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३६ ॥

(कुं० टी०) ननु नित्ये सन्ध्यावन्दनादाविष्टाभावात्कथं प्रवृत्तिः, ब्रह्मलोकादिफलकल्पनायां काम्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह *नित्येति । *प्राप्तस्येति । अकरणे इत्यादिः । *तस्मादिति । "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन"इत्यादिश्रुत्या यज्ञादीनामन्तःकरणशुद्धिद्वारा विद्योत्पत्तिसाधनत्वादेवेत्यर्थः । *स्वर्गादिफलमिति । तस्मान्नात्र विश्वजिन्न्यायः । *तदाशय इति । अत एव "कुर्वन्नेवेह कर्माणि"इति श्रूयते । जातायां च विद्यायां क्रियाकारकफलापलक्षणस्य प्रपञ्चस्याविद्याकृतस्य विरोध एव । "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येद्"इति श्रुतेः । अत एव "किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः"इति प्रजादिभ्य-

तिरेकेणापि विद्योत्पत्तिः श्रूयते। "ब्रह्मचर्यादेव परिव्रजेद्" इत्यादिना चाश्रमान्तरपरिग्रहो ऽपि । अधिकारिणैव कर्मानुष्ठानादाह *नित्ये इति। *शुचिजीवित्वमेवेति। नतु काम्यकामनावत्त्वमपि। अत एव तत्कामनारहितस्यापि तत्र प्रवृत्तिः । अशुचेरनधिकारित्वेन सन्ध्याद्यकरणे प्रत्यवायाभावादुक्तम् *शुचीति । *प्रत्यवायेति । प्रत्यवायहेतुरभावः सन्ध्यावन्दनाद्यभावः । अथ कथमभावरूपस्य सन्ध्याद्यकरणस्य भावरूपदुरितादृष्टजनकत्वम् .'नाभावाद्भाव उत्पद्यते' इति भवादादृ इति चेत्। सत्यम्। नायमेकान्तिको नियमः। तार्किकाणां प्रागभावस्य कार्यजनकत्वात्, मीमांसकानामनुपलब्धेरभावप्रमाजनकत्वात् । किञ्च कार्यमात्रं क्रतिजन्यमित्यपि न नियमः, ध्वंसे व्यभिचारात् । संशितं सकलकल्पव्यादितम् । *फलश्रवणमपीति । ग्रहणश्राद्धादौ निमित्तिकत्वयोरिव नित्यस्य काम्यत्वे ऽपि बाधकाभावादिति भावः । *सर्वेभ्यः कामेभ्य इति । नन्वत्र लिङाद्यभावान्न फले विधिः सम्भवति, तस्माद्वाक्यान्तरविहितफलस्यानुवादो ऽस्तु । नच "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः" इत्यनेन स्वर्ग एव फलं प्राप्तं नान्यदिति वाच्यम् । तदङ्गफलानां प्राप्तत्वात् । सामिधेनीप्रकरणे "एकविंशतिमनुब्रूयाद्ब्रह्मवर्चसकामस्य" इत्यादिश्रुतेरिति चेन्न। तादर्थ्यचतुर्थ्यैव फलत्वप्रतीतेः । *सन्ध्यामिति । "सन्ध्यामुपासीत" इतिविधिना इष्टावगमे ऽपि शीघ्रोत्पत्तिज्ञापनद्वारा प्रवृत्तिविशेषार्थमर्थवादः । अथ किमिदं नित्यत्वं यदकरणे प्रत्यवायो भवति तन्नित्यमिति चेत् । नैमित्तिके ऽतिप्रसङ्गात् । ननु नियतकालकर्तव्यत्वेन विहितं नित्यमिति चेत् । ग्रहोपरागादिरूपानियतकालविहितस्नानादेरपि नित्यताप्रसङ्गात् । उपरागो न नियत इति चेत् । एका-

दश्यादेरपि वृद्धिह्रासाभ्यामनियतत्वात्। अत्रोच्यते। वीप्सा-दिलिङ्गवत्त्वे सति यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्यम्। वीप्सा, नि-त्यपदम्, सदापदम्, यावज्जीवम्, अकरणे दोषश्रुतिः, अत्यागचो-दना, फलाश्रुतिरित्यादीनि नित्यतालिङ्गानि। एतल्लिङ्गराहित्ये सति अकरणे प्रत्यवायजनकत्वं नैमित्तिकत्वम्। "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यत्रापि वीप्साश्रवणान्नित्यत्वे इष्टाप-त्तिरेव। यद्यपि नित्यमफलं काम्यं तु सफलं तथाऽपि सन्ध्यो-पासनादिवदेकस्योभयरूपत्वमविरुद्धम्। एकस्यैव खादिरस्य वीर्यकामार्थत्वयागार्थत्ववत्। *ऊर्जोऽवरुद्ध्या इति। "औदुम्बरो यूपो भवति" इत्यस्यानन्तरम् "ऊर्ग्वै पशव ऊर्गुदुम्बर ऊर्जोऽवरुद्ध्यै" इति श्रूयते। अत्यन्तसारभूतो रसः ऊर्क्। अध्वर्युर्यजमानायौ-दुम्बररूपयोर्जा पशुरूपामूर्जं प्राप्नोतीत्यर्थः। तत्र ऊर्जोऽवरुद्ध्यै इति चतुर्थीश्रवणादौदुम्बरतासाध्यं फलं गम्यते इति पूर्वपक्षः, अविहिताया औदुम्बरतायाः फलं न सम्भवति। नहि द्रव्यमा-त्रात्फलं भवति। तस्मात् स्तुतिद्वारा विधिः कल्प्यः। *धर्मान्तरेति। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वादिरूपेत्यर्थः। *विधित इति। "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इत्यनेनैव फलबोधने ऽपि "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति" इत्यर्थवादे-न वायुदेवताककर्मस्तुत्या शीघ्रफलदातृत्वं बोध्यते। वायुः शीघ्रगामिनी देवता। यो वायुं स्वेन भागेनोपधावति तं स भूतिं प्रापयतीति तदर्थः। *सर्वशक्त्यधिकरणे इति। तत्र-हि सर्वाङ्गानुष्ठानसमर्थस्यैवाधिकार इति पूर्वपक्षे नित्य-मशक्याङ्गपरित्यागेनाप्यनुष्ठेयमिति सिद्धान्तितम्। *नित्य-मपीति। तथा च दर्शपूर्णमासयोः फलश्रवणेऽपि नित्यत्वम-

विरुद्धम् । वस्तुतस्त्वत्र स्वर्गशब्दोऽपरिमितश्रेयोनिःश्रेयसद्वयपरः॥ "पञ्चहोतारमपाशीध्रे स्वर्गकामस्य" इत्यत्र भाष्यकारैस्तथैव व्याख्यानात् अकरणे ऐन्द्राग्नपश्वादिविधानायेति ? । यस्मिन् क्षणे सूर्येण सङ्गतश्चन्द्रः स दर्शः, तद्युक्तत्वात्सम्पूर्णोऽप्यहोरात्रो दर्शस्तत्र दर्शेष्टिः, सा प्रतिपदि यद्यपि क्रियते तथाऽपि प्रातरन्वादधाति श्वोभूते यजेतेत्यादिना दिनद्वयसाध्यत्वावगमाद् दर्शशब्दोऽहोरात्रद्वयपरः, एवं पूर्णमासशब्दोऽप्यहोरात्रद्वयपरो बोध्यः । यद्यपि पौर्णमास्यामुपक्रम्य दर्शयागः क्रियते तथाऽप्यल्पाच्तरत्वाद्दर्शशब्दस्य पूर्वप्रयोगः ॥ ३६ ॥

(क० टी०) ननु काम्यस्थले भवदुक्तरीत्या प्रवृत्तिसम्भवेऽपि न नित्यादौ, तत्र फलानुद्देशादत आह *नित्येति । ननु वेदबोधितत्वान्निष्फलेऽपि प्रवृत्तिरिति किमर्थं तस्य तत्त्वकल्पनमत आह *वेदेति । पामरादेरपीति भावः । ननु तत्रैव न मानमिति कथं तस्य तत्त्वमत आह *उक्तेति । नित्यादौ प्रेरणया ऽवश्यानुष्ठेयत्वमपि बोध्यते तेन तदभावे प्रत्यवायसिद्धिरिति प्रागुक्तेत्यर्थः । *सइति । 'यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय' इत्यादिः । *उपेति । 'यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तद्' इत्यनेन । द्वयोरविरोधायाशयमाह *तस्मादिति । नन्वेवं तदनिच्छोरनाधिकारापत्तिरत आह *नित्यइति । अत एव अफलत्वं नित्यत्वमित्यपि नेत्याह *नित्यत्वं चेति । ननु साम्यात्कथं विवेको ऽत आह *अहरहरिति । *तत्त्वे–नित्यत्वबोधने । ननु सन्ध्यावन्दनविषयकृत्यभावस्य पापहेतुत्वे तत्तत्कोल कृतसन्ध्यावन्दनस्यापि कालान्तरे तदभावसत्त्वात्पापापत्तिरत आह *चैत्रेति । अवच्छेदकतासम्बन्धेनेति भावः । नित्ये सर्वत्र स एव फलमिति नियमो नेत्याह *सन्ध्यामिति । *शंसितव्रताः–अनुष्ठितव्रताः । ननु का सा स्तुतिः क उपयोगश्च तस्या अत आह *प्रशस्तत्वेति । आदिना "सर्वेभ्यः कामेभ्यो ज्योतिष्टोमः" इत्यस्य परिग्रहः । *तथात्वेति । स्तावकत्वेत्यर्थः । ननु 'सर्वेभ्यः' इति चतुर्थ्याः फलसमर्पकत्वमिति वषम्यमत

आह *चतुर्थीत्विति । नन्वेवं तयोः फलाकाङ्क्षानिवृत्तिर्न स्यादिति तस्य फलबोधकत्वमावश्यकमत आह *दर्शेति । आदिना "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यस्य परिग्रहः । किञ्चार्थवादत्वे ऽपि स्तुतिवैयर्थ्यमेव । नच प्ररोचनार्थं सा । तस्या अपि व्यर्थत्वात् । नच प्रवृत्तिस्तत्फलम् । अर्थवादाप्रामाण्यं जानतस्तदनुपपत्तेः । 'बहुदुग्धेयं गौः' इति वाक्याप्रामाण्यं जानतस्तद्वाक्यादिव अर्थवादस्य स्वर्गाद्यर्थकतायामप्रामाण्ये ऽपि प्राशस्त्यबोधकत्वद्वारा स्तावकत्वमित्यभ्युपगते ऽर्थे प्रामाण्यमिति चेत् तत्राह *तत्तदिति । तदन्यप्राशस्त्यस्य क्वाप्यकल्पनात् । प्राशस्त्यं तु ज्ञातं सद् एतत्तात्पर्यमाह *विधित इति । एवं चेत्यादिः । "सन्ध्यामुपासीत" "सर्वेभ्यः कामेभ्यः" इत्यादाविति भावः । *क्वचित्, द्वितीये । आद्ये आह *क्वचिदिति । *अत एव-नित्यादिस्थले फलसत्त्वादेव । *सर्वेति । "सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशाद्" इति तदधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे पुरुषार्थस्य भाव्यस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्युक्तं तैः । तद्व्याख्यानग्रन्थमाह *काम्यमिति । नैमित्तिकविशेष विशेषमाह *कर्मेति । *अन्यत्रेति । तद्भिन्ने नैमित्तिके नित्ये च । *धात्वर्थ–व्यापारे । प्राधान्यादाह *तदिति । येषां मते कृतिरेव भावनेति तन्मतरीत्योक्तं दूषयति *यत्त्विति । आवश्यकत्वेन तदेव युक्तमित्याह *पाकादेरिति । तस्मात्प्रवर्त्तनैव विध्यर्थो नान्यद् इति प्रागुक्तं युक्तमिति । अन्येषामुक्तिरन्यथाऽयुक्तैवेति बोध्यम् । तदाह *इत्यन्यत्रेति । गुरुमञ्जूषादावित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तत्र लिङ्रूपा शाब्दी भावना त्र्यंशा भाव्यकरणेतिकर्तव्यताभिः । तत्र तस्याः सविषयत्वेन विषयाकाङ्क्षायां समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्याऽशत्रयविशिष्टाऽऽर्थी भावना प्रवृत्तिरूपा विषयः । इयमेव भाव्याकाङ्क्षा साध्याकाङ्क्षेति चोच्यते । साध्यत्वाख्यविषयतयैव तस्या विषयत्वात् । साध्यत्वं च साक्षात्परंपरासाधारणम् । एवं तस्याः साध्यत्वे ऽवग-

ते केनेत्याकाङ्क्षायां प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारबोधकत्वेन ज्ञातपदज्ञानं करणत्वेनान्वेति । करणत्वं च भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वम् । एवं कुठारादेरपि पुरुषव्यापारनिर्वर्त्यच्छेदनिर्वर्तकत्वेनैव करणत्वात् । भावनाभाव्यकरणाकाङ्क्षैव च भावनाकरणाकाङ्क्षेत्युच्यते। तत्र 'कष्टं कर्म' इतिन्यायादुपाये द्वेषेणालस्यादिना वा अप्रवर्तमानं पुरुषं प्रशस्तफलवत्ताज्ञापनेन द्वेषाद्यपसारणद्वाराऽर्थवादवाक्यजन्या पूर्वोक्तप्राशस्त्यवत्तारूपा स्तुतिः सहकारिकारणमिति इयमितिकर्तव्यतोच्यते।

ननु शब्दानुपस्थितकरणादेः कथमन्वय इति चेन्न । शाब्दोपस्थितप्रवर्तनाया उक्तत्रयाकाङ्क्षायाः शब्दानुपस्थितैस्तत्सहकारेण मनसोपस्थितैश्च पदार्थैस्तद्विषयमानसबोधस्य तात्पर्यवशेनाङ्गीकारात् । तथाहि लिङादेः श्रोत्रेणोपस्थितिः । तस्य भावनाबोधकत्वेन ज्ञातत्वमपि मनसोपस्थितम् । एवं चार्थीं भावनां प्रवर्तनाबोधकतया ज्ञातपदज्ञानेन भावयेदिति बोधः ।

एवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेण, प्राशस्त्यस्य तु लक्षणया, ज्ञाततायास्तु मनसेत्यर्थवादैः प्रशस्तत्वेन ज्ञास्यतीतिकर्तव्यतासंबन्धः । प्राशस्त्यं तु शीघ्रफलदातृत्वरूपम् ।

यत्तु स्वतः फलतो वा बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपप्राशस्त्यमर्थवादैर्बोध्यते इति । तन्न । श्येनफलस्य शत्रुवधस्यानिष्टहेतुत्वेन फलतोऽनिष्टहेतौ श्येने रागात्मकत्वेन प्रवृत्तिदर्शनेन तदर्थवादैस्तद्बोधनासंभवात् ।

प्राशस्त्यज्ञानजननेन विधेः प्रवृत्तिजनने साहाय्यमर्थवादैः क्रियत इति विधिस्तत्साकाङ्क्षः । एवमर्थवादा अपि भूतार्थानुवादकाः स्वाध्यायविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वस्य लाभाय विध्याकाङ्क्षाः । तत्रार्थवादानां प्रयोजनांशो विधिना पूर्यते, विधेः शब्दभावनाया इतिकर्त्तव्यतांशोऽर्थवादैरिति उभयश्रवणे सम्पूर्णं वाक्यमेकश्रवणे त्वन्यस्य कल्पनेति बोध्यम् ।

एवमार्थी भावनाऽपि त्र्यंशा यथा, यजेतेति, अत्र 'यज देवपूजायाम्' इत्युक्तेर्देवपूजाकरणकव्यापारो यजेरर्थः । देवपूजा च मन्त्रकरणको देवतोद्देश्यको द्रव्यविषयस्त्यागः । अयमेव यागः । भाव्यस्तु स्वर्गकामादिपदोपस्थाप्यः स्वर्गोऽर्थतो लभ्यते । यद्यपि स व्यापारस्त्यागाविषयोऽपि, तथाऽपि तस्य करणत्वेनैवोपस्थित्याऽसुखरूपत्वेनापुरुषार्थतया च न भाव्यत्वमिति बहिर्भूतस्वर्गस्यैव साध्यत्वम् । अत एव ज्योतिष्टोमेनेत्यादौ तृतीया । करणभूते धात्वर्थत्यागेऽभेदेन अन्वयात् ।

यत्तु भाव्याकाङ्क्षा 'किम्' इति शब्देन मीमांसकैर्दर्शिता, तदयुक्तम् । 'भावयेद्' इति पदस्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचितया सकर्मकत्वेन तदुपस्थिते तथाऽऽकाङ्क्षौचित्येऽपि यजेतेत्यादितस्तेन रूपेणाबोधात्तदुपस्थाप्ये तथा ऽऽकाङ्क्षानौचित्यात् । ततोऽपि तथा बोधाङ्गीकारे भावयेदितिवत् 'स्वर्गं यजेत' इत्यापत्तेः । अतः 'किमर्थम्' इत्येव तदाकार उचितः । अत एवेदृशानां कामा-

न्तपदेन चतुर्थ्या वोल्लेखः । अत एव "धर्मं जैमिनिः" इति सूत्रे वाचस्पतिमिश्राः–'स्वर्गस्य भावनाऽव्याप्यत्वाभावेऽपि तदुद्देश्यत्वम्' इत्याहुः ।

करणन्तु धात्वर्थयागः । करणत्वं भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वमुक्तमेव । सहकारिकारणाकाङ्क्षारूपकथंभावाकाङ्क्षा तु संनिधिपठिताश्रूयमाणफलक्रियाजातरूपेतिकर्तव्यतया निवर्तते । तैर्विना यागेनापूर्वाजननात् । पचतीत्यादौ सकर्मकस्थले तण्डुलादिरूपकर्माकाङ्क्षाऽप्यधिका । करणाकाङ्क्षाऽत्र बहिर्भूतकाष्ठादिपदैर्निवर्तते । बाह्यफलाकाङ्क्षायां 'तृप्तये' इत्याद्यपि प्रयुज्यते ।

नच विशिष्टस्य धात्वर्थत्वात्तदर्थस्वर्गभावनोद्देशेन यागस्य विधेयत्वं न स्यादिति वाच्यम् । विधिप्रत्ययबोध्यप्रवर्तनाविषयत्वरूपविधेयत्वस्य प्रकृत्यर्थे सम्पूर्णधात्वर्थे शब्दाद्बोधेऽपि स्वर्गस्य सुखरूपत्वेन स्वत एवेष्टतया तद्व्यापारे स्वरसत एव प्रवृत्तेः सिद्धत्वेन च विशेषणे फले तत्त्वप्रतीत्याऽदोषात् । यथा "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति" इत्यादौ । उपपादयिष्यामश्चेदं समासे ।

इदञ्च 'भावनायाः प्रत्ययार्थत्वम्' इति मीमांसकमतेऽप्यावश्यकम्, तेषामपि समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या लिङर्थप्रवर्तनायाः प्रथमतस्तदुपात्तभावनायामन्वयादिति दिक् ॥ ३७ ॥

---

(१) कर्मविपाकेत्यारभ्य 'इत्यर्थः' इत्यन्तो ग्रन्थः षट्त्रिंशदङ्कतः प्राग् ज्ञेयः ॥

(कुं०टी०) *फलेति विपाकेति । दुरितविपाक एव प्रायश्चित्तमित्यर्थः । *पक्षत्रयेति । 'याग इष्टसाधनम्' इत्यनुमाने इत्यर्थः ।

*अंशेति । तथाहि यजेतेत्याख्यातसामान्यस्य शक्त्या प्रेर्यपुरुषप्रवृत्तिरूपा भावनाऽर्थः । लिङादिविशेषशक्त्या च प्रवर्तनारूपा भावनोच्यते । प्रवर्तना च पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः । सच वेदे लिङादिप्रयोगः । तस्यैव प्रवर्तकत्वात् । इयमेव शाब्दी भावना । सा चेयमंशत्रया । तत्रार्थी भावना साध्यत्वेन संबध्यते । लिङादिज्ञानं तु करणत्वेन संबध्यते, प्राशस्त्यज्ञानं त्वितिकर्तव्यतात्वेन संबध्यते । तच्च प्राशस्त्यज्ञानं "वायुर्वै क्षेपिष्ठा" इत्याद्यर्थवादैर्जन्यते । अर्थवादा हि स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनमलभमाना लक्षणया क्रतोः प्राशस्त्यं प्रतिपादयन्ति । *परेति । एकप्रत्ययोपात्तत्वादार्थभावनैव शाब्दभावनायां साध्यत्वेनान्वेतीत्यर्थः । *इयमेवेति । शाब्दी भावनैव । *भाव्येति । भाव्यामार्थभावनामाकाङ्क्षति । *तस्याः—आर्थभावनायाः । *साक्षात्परम्परेति । भावनायास्तत्साध्ययागस्य च साध्यत्वात् । *ज्ञातपदेति । प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवाचकत्वेन ज्ञातं यल्लिङादिपदं तज्ज्ञानं करणम् । ननु भट्टमते लिङादीनां करणत्वात्तन्निष्ठो ऽभिधैव व्यापारः । स्वमते तु लिङादिज्ञानस्य कथं करणत्वं व्यापारादिमत्त्वाभावादत आह *करणत्वं चेति । शाब्द्या भावनया भाव्या आर्थी भावना तन्निर्वर्तकत्वाल्लिङादिज्ञानं करणमित्यर्थः । लोकेऽपि हि एवंविधमेव करणत्वं दृष्टमित्याह *कुठारादेरपीति । *स्तुतिरिति । इदं च निन्दादेरुपलक्षणम् । तद्यथा—"एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वा अन्येन यजते स गर्ते पतति" इति निन्दारूप एवार्थवादः । तथा "तस्माद्वा एतेन

पुरा ब्राह्मणा अस्तौपन्यज्ञं प्रतन्महे" इत्यादिः पुराकल्पो ऽर्थवादः इतिकर्तव्यताशब्देनोच्यते । नन्वार्थी भावना शब्दोपस्थिता भाव्यत्वेनान्वेतु शब्दादनुपस्थितं तु करणं कथमन्वेतीत्याशङ्क्याह *शब्दानुपस्थितेति । शब्दानुपस्थिताः शब्दसहकारेण मनसा उपस्थिता ये पदार्थास्तेषां मानसो बोध इत्यर्थः । *एवं चेति । प्रवर्तनाबोधकत्वेन ज्ञातं यल्लिङादिपदं तज्ज्ञानेनार्थी भावनां भावयेदित्यन्वयः । कथं भावयेदित्याकाङ्क्षायामर्थवादोक्तप्रशस्तत्वं तत्रान्वेति–संबध्यते, तेन चेतिकर्तव्यतात्वं लभ्यते । वेदो द्विविधः मन्त्रो ब्राह्मणं च । ब्राह्मणं द्विविधं विधिरर्थवादश्च । तत्र विधिः साक्षात्प्रवर्तकः । अर्थवादानां तु स्तावकत्वेनोपयोग इत्याह *एवमर्थवादानामिति । ननु भूतार्थानुवादकत्वे ऽप्रामाण्यं "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यनेन सप्रयोजनाध्ययनस्य लाभात् । यद्यपि विधिविहितस्यानुवदनमनुवाद इति सूत्रेणार्थवादापेक्षयाऽनुवादः पृथगुक्तः । स चद्विविधः विध्यनुवादो विहितानुवादश्चेति । द्विविधस्यापि विभागस्य विधिसमभिव्याहारे, भूतार्थवादरूपाणां वेदान्तवाक्यानां तत्रानुवादकानां च प्रामाण्यम् , याहीत्युक्त्यपेक्षया याहि याहीत्युक्तौ शीघ्रप्रत्यायनवत् , तथाऽपि अनुवादतुल्यत्वादर्थवादानामनुवादत्वम् । तत्राह *अर्थवादैरिति । *एवमार्थी भावनाऽपीति । अयम्भावः–"यजेत स्वर्गकामः" इत्यादौ धात्वर्थलिङर्थयोः परस्परमन्वये भावयेदित्यर्थः सम्पद्यते । तत्र किं भावयेदित्याकाङ्क्षायां फलं स्वर्गादि संबध्यते, केनेत्याकाङ्क्षायां तु यागादिर्धात्वर्थः, कथमित्याकाङ्क्षायां तु सोमादिद्रव्यदेवतादीनीति । पुरुषप्रवृत्तिरूपा आर्थी भावना ऽपि अंशत्रयवती । ननु लिङर्थभावनायां धात्वर्थस्यैव भाव्यत्वमुचि-

तम्, समानपदोपात्तत्वरूपश्रुतेः प्रबलत्वात् । स्वर्गादिफलं तु वाक्यलभ्यं दुर्बलमत आह *अर्थत इति । पुरुषप्रवर्तनैव लिङर्थः, पुरुषश्च स्वाभिलषिते प्रवर्तते इति अर्थात्स्वर्गस्य भाव्यत्वमिति भावः । *तथाऽपीति । यागस्य करणत्वाद् दुःखत्वाच्च न भाव्यत्वमित्यर्थः । कथं तर्हि "दध्ना जुहोति" इत्यादौ दध्ना होमं भावयेदित्येव धात्वर्थस्य साध्यत्वमिति चेत्सत्यम् । तत्र होमस्य "अग्निहोत्रं जुहुयाद्" इति वाक्येन प्राप्तत्वाद्दधिरूपगुणमात्रं विधीयते । "अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इत्यत्र तु अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदित्यर्थो भवत्येव । "सोमेन यजेत" इत्यत्र तु सोमयागयोरुभयोरप्राप्तत्वादुभयोरपि विधानं 'सोमवता यागेनेष्टं भावयेद्' इति । पृथग्विधाने तु वाक्यभेदप्रसङ्गः । नाऽपि सोमेन यागम्, यागेनेष्टं भावयेदिति वैयधिकरण्येन संबन्धः । साधनत्वेनोपस्थितस्य यागस्य साध्यत्वेनान्वयासम्भवात् । तस्मान्मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेत्यर्थः । स्यादेतत् । "दध्ना जुहोति" इतिवत् "सोमेन यजेत" इत्यत्रापि गुणविधिरेवास्तु किं मत्वर्थलक्षणया ? । नच यागस्याप्राप्तत्वान्न तदुद्देशेन सोमविधानं सम्भवतीति वाच्यम् । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इतिवाक्येन यागस्य प्राप्तत्वादिति चेत्सत्यम् । ज्योतिष्टोमेनेत्यस्याधिकारविधित्वेनोत्पत्तिविधित्वाभावात् । कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः फलविशेषसंबन्धबोधकत्वं चाधिकारविधित्वम् । *अतएवेति । धात्वर्थस्य करणत्वादेव । *किमिति शब्देनेति । 'किं भावयेद्' इत्याकारिका भाव्याकाङ्क्षा दर्शितेत्यर्थः । *तथाकाङ्क्षेति । कर्माकाङ्क्षा । *तेनरूपेणेति । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारत्वरूपेण । *ततोपीति । यजेत्यतोऽपि ।

*धर्मं जैमिनिरिति । जैमिनिराचार्यः धर्मं फलदातारं मन्यते इति तत्सूत्रार्थः । *अपूर्वजननादिति । यागेनेत्यादिः । यथा कुठारेणाप्युद्यमननिपतनादीतिकर्तव्यतारहितेन विना द्वैधीभावो न जन्यते । *विशिष्टस्येति । देवतोद्देश्यकत्यागविशिष्टव्यापारस्य यज्यर्थत्वादित्यर्थः । *विधिप्रत्ययेति । विशिष्टे विधेयत्वप्रतीतावपि विशेषणांशे फलतीत्यर्थः । *फले-यागे । *तत्त्वेति । विधेयत्वेत्यर्थः । *लोहितोष्णीषाइति । अत्र ऋत्विक्प्रचारणस्यान्यतः प्राप्तत्वाल्लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधीयते यथा "दध्ना जुहोति" इत्यत्र होमस्य प्राप्तत्वाद्दधिविधानं तद्वत् ॥ ३७ ॥

(क० टी०) बोधप्रक्रियामाह *तत्रेति । विधिघटितवाक्ये इत्यर्थः । *त्र्यंशेति । तदुक्तम्—

लिङो ऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः ।
सम्बन्धबोधः करणं तदीयं प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते ॥ इति।

*तत्र-उक्तांशानां मध्ये । प्रेरणात्वेन सविषयत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह *तस्या इति । शाब्दभावनाया इत्यर्थः । *इयमेव-विषयाकाङ्क्षैव । ननु विषयत्वमतिप्रसक्तमिति कथमिदमत आह *साध्यत्वेति । *तस्याः-आर्थभावनायाः । एवमग्रे ऽपि । *एवम्-उक्तप्रकारेण । ननु तस्य न तत्साधनत्वमत आह *करणत्वं चेति । लोकसिद्धमपीदमित्याह *कुठारादेरपीति । नन्वेवं शाब्दभावनाया न करणाकाङ्क्षा ऽत आह *भावनेति । *तत्र-यागादौ । अप्रवृत्तावन्वयः । *पूर्वोक्तेति । तत्तत्फलजनकत्वरूपेत्यर्थः । आर्थभावनायाः शब्दोपस्थितत्वेन भाव्यतयाऽन्वयसम्भवादाह *शब्दानुपेति । आदिनेतिकर्तव्यता । *आकाङ्क्षयेति । आकाङ्क्षाया इति पाठे हेतुपञ्चमी । तेषामुपयोगस्य तथोक्तत्वादाह *प्राशस्त्यश्चेति । तद्बोध्यं तदेव प्रवृत्त्युपयोगीति भावः । भूषणादिमतं खण्डयति *यत्त्विति । तस्योत्तेजकत्वादाह *रागौत्कट्येनेति । इतिकर्त्तव्यतासम्बन्ध उभयाकाङ्क्षया । तत्रार्थवादकृ-

तस्तु उपकार उक्त एवेत्याह *प्राशस्त्येति । *तत्र-तयोर्मध्ये । *एवम्-शाब्दभावनावत् । उदाहरति *यथायजेतेति । तत्र तामुपपादयति *अत्रेत्यादिना । त्रितयान्यतमाभावे न तत्त्वमिति सूचयन्नाह *अत्रेति । चतुर्थ्यन्तानुल्लेखात्प्रत्यासत्तेश्चाह *स्वर्गेति । तस्य च तत्र तस्येनान्वयस्तत्र तस्या इत्यादि प्रागुक्तरीत्या वाच्यः । तत्र समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या शङ्कते *यद्यपीति । हेत्वन्तरमाह *असुखेति । उक्तयुक्तेराह *स्वर्गस्यैवेति । आद्ये मानमाह *अत एवेति । करणत्वेनोपस्थितेरेवेत्यर्थः । ननु तावताऽपि कथं तृतीया तत्र, अत आह *करणेति । *अभेदेनेति । इतरसंसर्गानवच्छिन्नाविशेषणविशेष्यभावेनेत्यर्थः । *ततो ऽपि-यजेतेत्यादितोऽपि । तथाऽनिष्टत्वादाह *आपत्तेरिति । *अत एव-तथाऽऽकारौचित्यादेव । ततस्तस्य साध्यत्वे ऽवगते केनेत्याकाङ्क्षा समानाभिधानश्रुत्योपस्थितयागेन निवर्त्तेत इत्याह *करणंत्विति । प्रत्यासत्तिं तदाकाङ्क्षां चाह *संनिधीति । *जातेति । कलापेत्यर्थः । विधेरपि तदाकाङ्क्षामाह *तैरिति । स्वर्गसाधकपरमापूर्वेत्यर्थः । समस्तापूर्वाणामेव तज्जनकत्वाद्, अन्यथा तदानर्थक्यापत्तेरिति भावः । सकर्मकधातुस्थले आह *पचतीति । *वाद्येति । धात्वर्थभूतविक्लित्त्याद्यन्येत्यर्थः । *विशिष्टस्य—यागविशिष्टभावनारूपस्य । *तदर्थेति । धात्वर्थभूतस्वर्गफलकभावनेत्यर्थः । तथाऽन्वये भेदेनोपस्थितेस्तन्त्रत्वादिति भावः । युक्त्यन्तरमाह *तदिति । *फलेत्यागरूपे । *तत्त्वेति । विधेयत्वेत्यर्थः । ननु दृष्टान्ते कथं तथा पर्यवसानमत आह *उपेति । *इदं च-उक्तरीत्या पर्यवसानम् । *तदुपात्तेति । लिङुपात्तेति पश्चादुक्तरीत्या तथेति भावः । वस्तुतस्तथाऽन्वये भिन्नपदोपस्थितेस्तन्त्रत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वेन शब्दतोऽपि आदावेव तथाऽन्वयः सुवचनशङ्केवेति तथाऽङ्गीकारो वृथैवेति बोध्यम् । तदाह *इतिदिगिति ॥ ३७ ॥

औपनिषदास्तु त्यागानुकूलो व्यापार एव यजेरर्थः पच्यादेरिव । तत्र याग एव भाव्यः, स्वर्गस्तु पु-

रूपव्यापाररूपभावनाव्यवहितोत्तरवर्तित्वाभावान्न तद्भाव्यः, यागद्वारा तु स साध्यः। तथाहि विधिरप्रवृत्तप्रवर्तकत्वे सति प्रेर्यमाणेष्टप्रयोजनसाधनाविषयोपदेशरूपः। तस्य धर्मस्य ज्ञापक उपदेशो विधिरित्यर्थकात् "तस्य ज्ञानमुपदेशः" इति जैमिनिसूत्रात्। तत्र ज्योतिष्टोमादिवाक्ये प्रेर्यस्वर्गकामस्येष्टप्रयोजनसाधनतया यागावगतिर्विधिस्वभावात्। यागस्तु कर्मणां दुःखत्वेन चेतनसमीहाविषयत्वाभावान्नोक्तस्वरूपविधिबोध्यभावनोद्देश्यः किन्तु स्वर्गादय एव, तेषां नामपदोपात्तत्वेऽपि कामपदात्साध्यत्वप्रतीतेः। प्रवृत्त्यव्यवहितप्राग्वर्तीच्छाविषयत्वेनोपस्थितेश्च प्रीत्यात्मकत्वेन समीहितत्वाच्च। एवं च स्वर्गायेत्यध्याहृत्य स्वर्गाय यागं भावयेत् स्वर्गकाम इति बोधः। यागे भावनाभाव्यत्वरूपसाध्यत्वस्य स्वर्गसाधनत्वेन विरोधाभावात्। अनेकविशेषणविशिष्टक्रियाविधिसत्त्वेनोभयोर्भाव्यत्वेऽपि न वाक्यभेदः। अत्र करणाकाङ्क्षा बाह्यैर्व्रीह्यादिभिर्निवर्तते।

यत्तु धात्वर्थस्य त्यागरूपस्य भावनां प्रति करणत्वमुक्तम्। तन्न। कारकाधिकारे "साधकतमं करणम्" इति सूत्रस्य क्रियाजनकेषु क्रियायाः प्रकृष्टं जनकं करणसंज्ञकमित्यर्थो भाष्यादिसम्मतः। अत एव वृत्तिकृदादिभिः क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणमित्युक्तम्।

हरिरप्याह—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥ इति—

अत एव करणस्य व्यापारः "कारके" इति सूत्रे भाष्ये दर्शितः । तद्व्यापारस्य धात्वर्थत्वे करणस्य कर्तृत्वं च तद्भाष्ये उक्तम् । त्यागश्च न भावनाजनको नापि व्यापारवानिति तस्य करणताया दुरुपपादत्वम् । भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वं करणत्वमित्यर्थस्य सूत्रभाष्यादितो ऽलाभात् । व्यत्ययानुशासनमपि उक्तेष्वर्थेष्वेव व्यत्ययबोधकम्, नतु यस्मिन्कस्मिंश्चिदर्थे तद्बोधकमिति स्पष्टमेव ।

किञ्च "स ब्रह्महत्यान्तरति योऽश्वमेधेन यजते" इत्यादौ यच्छब्दयोगादनुवादके वाक्ये तृतीयानापत्तिः । नहि तत्र यजते इत्यस्य यागेन भावयतीत्यर्थः, भाव्यानुपस्थितया साकाङ्क्षत्वात् । "स ब्रह्महत्याम्" इतिवाक्यान्तरेण हि ब्रह्महत्यातरणरूपभाव्योपस्थितिः । तस्यानुवादकवाक्ये भाव्यत्वेनान्वयस्तु न युक्तः । तच्छब्दयोगेन तस्य विधेयसमर्पकत्वात् ॥

किञ्च तस्यैवान्वये 'यो घटमुत्पादयति स घटं लभते' इतिवाक्यवदस्य वैदिकवाक्यस्य विसंष्ठुलतापत्तिः । किन्तु वाक्यद्वयजबोधोत्तरमेतत्कामो ऽश्वमेधेन यजेतेति विधिः कल्प्यते इत्येव वृद्धमर्यादा ।

यदपि वाजपेयादिपदानि सुराद्रव्यादिगुणविधायकानीति पक्षे एककरणावरुद्धे नेतरकरणान्वय इति तदन्वयानुपपत्तिरिति, तदपि न । अस्यार्थस्य श्रुतिस्मृतिबोधितत्वाभावात् ।

किञ्चैवं फलरूपकर्मावरुद्धायां भावनायां बाह्यकर्मान्तरयोगानापत्तिः, तव सर्वकारकाणां भावना-

न्वयनियमात् । तत्र फलद्वारैव भावनान्वये त्वत्रापि त्यागद्वारैव भावनान्वये बाधकाभावः । त्यागेऽपि सु-रादृव्यस्य जनकत्वात् । अवदानग्रहणमेव च तद्व्यापारः ।

किञ्च वाजपेयेनेत्यादेर्विशिष्टेनेत्यध्याहारेण वाक्यै-कदेशन्यायेन वा यज्यर्थयागेन गुणविधावपि संबन्ध उपपद्यते । नच लक्षणा, नापि वाक्यभेदः, विशिष्टविधे-रिति विभाव्यताम् । तस्माद्वक्तृपरंपरोपदेशेन क्वचिद् "यो ऽश्वमेधेन यजते" "सप्तदशदीक्षो वाजपेयः" इ-त्याद्यनुवादेनच ज्योतिष्टोमेनेत्यादेः पदपरस्य स्वज्ञा-नद्वारा करणत्वेनान्वयो भावनायाम् । तस्यापि संक-ल्पद्वारा यागभावनाकरणत्वात् । पदस्य करणत्वं चोपस्थितयागविशेषणत्वेनैव संकल्पादिद्वारेति या-गनामधेयत्वमपि सिद्धम् । स्पष्टं चेदं "धर्मं जैमि-निः" इत्यधिकरणे भाष्यभामत्योरित्याहुः ॥ ३८ ॥

(कुं० टी०) *यागानुकूलइति । द्रव्यत्यागस्य यागत्वाद्या-गानुकूलव्यापार इत्यर्थः । अत एव समानपदोपात्तत्वाद्यागो भाव्यः । *प्रेर्यमाणेति । प्रेर्यमाणस्य इष्टं प्रयोजनं स्वर्गस्तस्य साधनं यागः । *तस्य ज्ञानमिति । अपौरुषेये वेदे आज्ञारूपवि-धेरसंभवात्तज्ज्ञानमेवोपदेश इति सूत्रार्थः । ननु स्वपदोपात्तत्वात् साक्षाद्भावनाभाव्यत्वाच्च यागे एव विधिबोध्यभावनोद्देश्यत्वमस्तु इत्यत आह *यागास्त्वति । *इतिबोधइति । स्वर्गसाध्यिका स्वर्गसाधनयागानुकूला भावना तद्विषया प्रेरणेत्यर्थः । ननु साध्यस्य यागस्य सिद्धत्वाभावात्कथं स्वर्गफलं प्रति साध-नत्वं सिद्धत्वसाध्यत्वयोर्विरोधादत आह *यागेइति । विध्यु-

पात्तभावनाभाव्यत्वरूपसाध्यत्वस्य स्वर्गसाधनेत्यनेन विरोधा-भावात् । ननु यागस्वर्गयोरुभयोर्विधेयत्वे वाक्यभेदापत्तिरत आह *अनेकविशेषणेति । स्वर्गोद्देश्यकयागकर्मकभावनेत्यर्थः । ननु य-जेतेत्यत्र यागभावनयोःकरणत्वं कर्मत्वं चोभयं बोधयितुमशक्य-मिति चेन्न । सम्बन्धमात्रमेव ह्यत्र श्रुतं तत्र भावनां प्रति यागस्य साध्यत्वं फलं प्रति च साधनत्वमित्युभयोरपि संभवात् । कर-णाकाङ्क्षया यागः सम्बध्यत इत्येतन्निराकरोति *अत्रेति । करणत्वं व्यापारनियतमिति दर्शयितुमाह *कारकाधिकारे इत्यादिना । *एककरणावरुद्धे इति । यागरूपकरणा-वरुद्धायां स्वर्गभावनायां वाजपेयस्य करणत्वासंभवाद् गुण-विधिरयम् । "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयाद्"इत्यत्र दध्यादिवदि-त्यर्थः । *अस्यार्थस्येति । एककरणावरुद्धे अन्यस्य करण-तया नान्वय इत्येतस्येत्यर्थः । *सर्वकारणमिति । फलं कर्म-कारकं यागस्तत्करणम् । नच क्रियायोगमन्तरेण कारकाणां परस्परमन्वयः सम्भवति । तस्माद्भावनायामुभयोरन्वय इति भावः । *अत एवेति । "स्रुवेणावद्यति""द्विरवत्तं गृह्णाति"इति वचनात् । *विशिष्टेनेति । वाजपेयविशिष्टेन यागेनेत्यर्थात् ॥३८॥

(क० टी०) भाष्यसंमतवाचस्पतिमिश्रोक्तमतं प्रागुक्तं मीमांस-करीत्येति सूचयितुं सिद्धान्तत्वेनाह *औपनिषदाइति । तत्त्वज्ञा इत्य-र्थः । अत एव तुः । एवेन स्वर्गानुकूलव्यापारव्यवच्छेदः । अत्र वैरूप्यं नेत्याह *पच्यादेरिति । भाव्याकाङ्क्षायामाह *तत्रेति । व्यापा-रे इत्यर्थः । समानपदोपात्तत्वात् । एवेन भिन्नपदोपात्तपुरुषवि-शेषणस्वर्गव्यवच्छेदः । तस्य तदभाव्यत्वे युक्त्यन्तरमाह *स्व-र्गस्त्विति । तुश्चार्थे । सच किञ्चेत्यर्थे आदौ योज्यः । *न तद्भा-व्यः-साक्षाद्भावनाभाव्यो न । अत एवाह *यागेति । ननु विनि-गमनाविरहो ऽत आह *तथाहीति । प्रेरणाविषयपुरुषसम्बन्धीष्ट-

फलसाधनेत्याद्यर्थः । उपदेशस्वरूपं प्रागुक्तम् । ज्ञानशब्दे करणे ल्युडित्याह *ज्ञापकइति । *तत्र–तस्य तद्रूपत्वे सति । *इष्टेति । बहुव्रीहिः । सतिसप्तम्या सूचितमाह *विधीति । ननु यागस्यैव भावनाभाव्यत्वात्स्वपदोपात्तत्वाच्च भावनोद्देश्यत्वमुचितं न स्वर्गादेरत आह *स्वर्गास्त्विति । स्वर्गश्चेत्यर्थः । ननु तेषां सिद्धबोधकनामपदोपात्तत्वात्कथं तत्त्वमत आह *कामेति । नन्वेवमप्युक्तदोष एवात आह *प्रवृत्त्येति । उक्तव्यतिरेकमाह *प्रीत्येति । *एवं च–स्वर्गस्यैव तदुद्देश्यत्वे च । परमतेनाह *स्वर्गायेतीति । स्वर्गोद्देश्यिका स्वर्गसाधनयागानुकूला या भावना तद्विषया प्रेरणेति यावत् । नन्वेवमेकत्र यागे साध्यत्वं साधनत्वं च विरुद्धमिति मीमांसकाद्युक्तमेवात आह *यागेइति । *स्वर्गेति । विधिपदार्थस्वरूपनिरूपणलब्धेनेत्यर्थः । नन्वेवमपि एकत्र भावनाया यागस्वर्गयोर्विधेर्वाक्यभेदापत्तिरत आह *अनेकेति । *क्रिया–भावना । नियमतः स्वर्गादेरुद्देश्यत्वसत्त्वात्स्वर्गसाधने यागादौ स्वर्गकामादेरधिकारः सिद्ध इति बोध्यम् । नन्वेवं केनेति करणाकाङ्क्षानिवृत्तिर्न स्यादत आह *अत्रेति । मीमांसकादिमतं प्रागुक्तं खण्डयति *यस्त्वित्यादिना निषेध्यत्वादित्यन्तेन । हेतुमाह *कारकेत्यादिना । *सूत्रस्य–कारकपठितस्य । *क्रियाजनकेषु–तेषां मध्ये । *क्रियायाः–फलस्य । *अत एव–करणस्य सव्यापारत्वात्तदनन्तरं फलनिष्पत्तेरेव । अस्योभयत्रान्वयः । *व्यापारः–उद्यमननिपतनादिरूपः । चो व्युत्क्रमे उक्तश्च । नन्वेतावता किमत आह *त्यागश्चेति । चस्त्वर्थे । स्वर्गजनकत्वे आह *नभावनेति । कारकाधिकारपाठात्तत्त्वावश्यकत्वमिति भावः । भावनाजनकत्वे आह *नापीति । ननु प्राक्करणत्वमन्यादृशमेवोक्तमत आह *भावनेति । ननु व्यत्ययानुशासनलब्धः सोऽर्थोऽत आह *व्यत्ययेति । अभ्युपेत्य दोषान्तरमाह *किञ्चेति । यद्यपि "तरति ब्रह्महत्यां यो ऽश्वमेधेन" इति तैत्तिरीयश्रुतौ पठितम्, तथापि य इत्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह *सब्रह्मेति । ननु तस्यानुवादत्वेन भावयेदित्यर्थाभावे ऽपि लडन्तार्थसम्भवेनोक्तरीत्यैव तृतीया ऽत आह *नहीति । ननु तद्वत्स्ववाक्यानुपस्थितावपि वाक्यान्तरोपस्थित्या तस्य तत्त्वमत आह *स ब्रह्मेति । *वाक्ये–तदर्थभावनायाम् । *योगेन—आर्थिकेन । ननु तथाऽप्युभयाकाङ्क्षा-

यामन्यथाऽनुपपत्त्या तथाऽङ्गीकारो ऽत आह *किञ्चेति । अनु-त्पादकस्याऽपि घटलाभवत्तत्तरणलाभसत्त्वाद्विसंष्ठुलत्वम् । एवं प-रमते ऽनिर्वाहमुक्त्वा सिद्धान्तमुक्तरीत्या तत्राह *किन्त्विति । रात्रि-सत्रादिवदिति भावः । *द्रव्यत्वेति । अश्वमेधकरणिका यत्कर्तृका यागानुकूला भावना तत्कर्तृकं ब्रह्महत्याकर्मकन्तरणमित्येवमित्यर्थः । प्रसङ्गादन्यदपि मीमांसकोक्तं खण्डयति *यदपीति । वाजश-ब्दस्यान्नपरत्वेऽपि पेयपदसमभिव्याहारादाह *सुरेति । तस्या अ-न्नविकारविशेषत्वात् । तत्र कर्मधारय इति भावः । *पक्षे–पूर्व-पक्षे । *एकेति । समानपदोपात्तयागरूपेत्यर्थः । *इतरेति । भि-न्नपदोपात्तसुरादीत्यर्थः । *तदिति । वाजपेयेनेत्यादीत्यर्थः । ननु न तस्य स्वार्थे तात्पर्यं किं तु तस्य करणाकाङ्क्षायामुक्त-प्रत्यासत्त्या तस्यैवान्वयेन तन्निवृत्तौ न तदन्वय इत्याशयो ऽतो लौकिकवाक्ये दोषमाह *किञ्चैवमिति । तत्र तदनन्वये इत्यर्थः । इष्टापत्तावाह *तवेति । *तवापीति । एवं च तदुपादानमुभयत्रा-नर्थकमेव स्यादिति भावः । फलस्यापि प्रागुक्तरीत्या क्रियात्वेनाह *त्यागेऽपीति । ननु तत्र को व्यापारो ऽत आह *अवदानेति । उक्त-दोषमभ्युपेत्यापि अन्यथा तत्र पक्षे तदन्वयसम्भवात्तदनुपपत्तिरूप-दोषो ऽयुक्त एवेत्याह *किञ्चेति । परमतेनाह *विशिष्टेनेति । सि-द्धान्तेनाह *वाक्यैकेति । भावनया ऽसम्बन्धेऽप्याह *यज्यर्थेति । तत्पक्षेऽपि तेन स वाजपेयेनेत्यादेः सम्बन्ध इत्यर्थः । विशिष्टविधिपक्षे तदुक्तदोषमुद्धरति *नचेति । लक्षणाभावश्चेत्यर्थः । प्रागुक्तरीत्या-दोषान्तरमपि नात एवेत्याह *नापीति । ननु एवं सिद्धान्ते तत्र कथं तृतीयाऽत आह *तस्मादिति । क्वचिदित्यस्य मध्यमणिन्यायेना-न्वयः । नच वाजपेयपदेन सुराद्रव्यस्यैव विधानापत्तिः, प्रकरणे द्रव्यान्तरविधिवैयर्थ्यात् । तत्सामर्थ्याद्विकल्पकल्पनापेक्षया पद-परत्वकल्पनाया एवौचित्यात् । सुराद्रव्यस्यापि मानान्तरेण लाभाच्च । अत एव सोमेनेत्यादौ न पदपरता । तत्र द्रव्यस्य मा-नान्तरेणालाभात् । तदेतदभिप्रेत्याह *ज्योतीति । साक्षादसम्भ-वादाह *स्वज्ञानेति । ननु पदस्य तद्द्वारा ऽपि न यागभाव-नाकरणत्वमत आह *तस्यापीति । अपिर्व्रीह्यादिसमुच्चये । 'ज्योति-ष्टोमेन यक्ष्ये' इत्यादिसङ्कल्पेत्यर्थः । अन्वेवमधिकरणसिद्धान्ता-

सिद्धिरत आह *पदस्येति । द्वितीयाभावादाह *सङ्क्षेपेति । आदिना को याग इत्युत्तरपरिग्रहः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यादाह *यागेति । *धर्ममिति । तृतीयद्वितीये "धर्मं जैमिनिरत एव" इतिपूर्वपक्षसूत्रम् । "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिश्रुतेराशुनश्वरात्फलायोगेनावश्यकल्प्यापूर्वमेव यागोऽन्तरावस्थारूपम् फलदातृ । फलदातृत्वे वैषम्यनैर्घृण्यापत्तेः । यत एव श्रुत्युपपत्तिभ्यामीश्वरस्य फलदातृत्वं सिद्धान्तिसंमतमत एव श्रुत्युपपत्तिभ्यां धर्मं फलदातारं जैमिनिराहेत्यर्थः । *भाष्येति । तत्रहि "स्वर्गकामो यजेत" इत्येवमादिषु वाक्येषु विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादकोऽन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत उपदेशवैयर्थ्यं स्यादित्युक्तम्भामत्यामिति ॥ ३८ ॥

"न हिंस्यात्सर्वा भूतानि" इति निषेधाद्यागीयपश्वालम्भे पापं भवत्येव। नचाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिर्यागीयहिंसाविधिर्निषेधस्य विहितेतरहिंसापरत्वं बोधयतीति वाच्यम्। विधिना प्रकरणेन च तस्या आप्तप्रेरणाविषयत्वेनेष्टहेतुत्वक्रत्वर्थत्वबोधनेऽपि उक्तरीत्याऽनिष्टाहेतुत्वबोधने मानाभावेन निषेधस्य हिंसायां पुरुषानिष्टहेतुत्वबोधकत्वेन विरोधाभावात् । परकीयसुन्दरीगमनादौ समावेशदर्शनात् ।

किञ्चालम्भनमत्र स्पर्शः । अग्निहोत्रप्रकरणपठिते "वत्समालभेत" इतिवाक्ये तदर्थकत्वनिर्णयात्। हिंसा त्वङ्गयागविशसनप्रकारोपदेशाभ्यामाक्षेपलभ्या । एवं चाक्षेपलभ्यार्थेन विरोधे ऽपि वेदस्याप्रामाण्यप्रसक्त्यभावेन तत्सङ्कोचे न मानम् । अन्यतराप्रामाण्यभ्रान्त्या हि सङ्कोचः।पापसत्त्वेऽपि तद्दोषसहिष्णोरेव श्येनादाविव रागवशीकृतस्य ज्योतिष्टोमादावपि प्र-

श्रुतिरुपपद्यते । एतेन तक्रकौण्डिन्यन्यायेन अविरोधेऽपि निषेधस्य विहितेतरहिंसापरत्वं विशेषविधिना बोध्यते इत्यपास्तम्, हिंसाविधेरभावात् ।

नच निषेधस्य पुरुषार्थत्वेन 'यदर्थो निषेधस्तदर्थमेव निषेध्यम्'इति नियमेन पुरुषार्थहिंसाया एव स निषेध इति वाच्यम् । पुरुषार्थस्यभ्युपगमादिनिषेधस्य क्रत्वर्थत्वदर्शनेन त्वदुक्तनियमस्य व्यभिचरितत्वात् । क्रत्वर्थहिंसाया अपि परम्परया पुरुषोपकारकत्वेन पुरुषार्थत्वाच्च ।

नच—

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।
यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥
या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे ।
अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ । इति—

मनुवाक्यादिभिः पापाभावप्रतिपादकैर्निन्दाप्रायश्चित्तोपदेशाद्यसमभिव्याहृतविधिवाक्यबोध्यप्रवर्तनायाः स्वविषयप्रवृत्तिविषये धात्वर्थे सामान्यतोऽनर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपकत्वकल्पनेन सामान्यनिषेधस्य तदतिरिक्तपरत्वम् । आक्षेपलभ्याया अपि विधितात्पर्यविषयत्वेन तत्राप्यनर्थहेतुताप्रतिक्षेपात् । अतएवान्यत्र "हिंसा चैवाविधानतः" इति अविधानेन हिंसैव पापजनिकोक्ता । श्रुतिरपि "अहिंसन् सर्वभूतानि अन्यत्र तीर्थेभ्यः"इत्याह । तीर्थं यज्ञः । तीर्थं शास्त्राध्वरेति कोशात् । अतएव मरणान्तप्रायश्चित्ताहत्वाभिमुखहननोचितदण्डरूपचौरहननादीनां न पापजन-

कत्वम् । शुद्ध्यर्थं मरणे तस्यायुक्तत्वात् । 'न दोषो हिंसायामाहवे—' इत्युक्तेश्च । चोराद्यवधे राज्ञो दोषश्रवणाच्च । तस्मादगर्हितहिंसातिरिक्तविषयोऽयं निषेधः । अगर्हिता चानुपदिष्टप्रायश्चित्तिका हिंसा । एवं सर्वनिषेधेषु द्रष्टव्यमिति वाच्यम् । मनुवचने ऽवध इत्यत्र 'अनुदरा कन्या' इत्यादाविवाल्पार्थे नञः सत्त्वात् । अन्यथा 'घटोऽघटः' इतिवदस्याबोधकत्वेनावधपदस्य पापाजनकत्वलक्षणापत्तेः । यज्ञानुपक्रम्य—

अहिंसा परमो धर्मो गीतो वै मनुना पुरा । इति-

ब्रह्मवैवर्त्ते प्रथमखण्डे उक्ततया च मदुक्तस्यैवौचित्यात् । परमत्वं च पापाजनकत्वेनास्य अल्पीयःप्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यत्वात्, न तत्र द्वेषः । किंच महतः फलस्य कामनया क्षुद्रे न द्वेषः, तत्र पशुहिंसाजन्यस्य पातकस्याल्पप्रायश्चित्तोपदेशेन बहुवित्तव्ययायाससाध्ययागजन्यस्वर्गात्प्रथममप्यल्पस्य मनुना यागविषयेऽत्यल्पत्वबोधनात् । एवंच न तद्बलेन विधेः स्वविषयेऽनर्थहेतुताप्रतिक्षेपकत्वम् ॥ ३९ ॥

(कुं० टी०) *नहिंस्यादिति । अत्र प्राभाकराः रागतः प्राप्ताया एव हिंसाया निषेधः, क्रत्वर्थसंज्ञपने तु न रागतः प्रवृत्तिरस्ति किन्तु विधिबलादिति व्यवस्थापयन्ति । अत्र कौमारिलतार्किकाः—रागं विना प्रवृत्त्यसम्भवान्नेयं व्यवस्था युक्ता किन्तु विधिबोधितस्य निषेधायोगात् "पदे जुहोति" इत्यनेनाहवनीयहोमादेः संकोचवत् क्रत्वर्थसंज्ञपनातिरिक्तविषयो निषेध इति वदन्ति । तान् दूषयति *पापंभवत्येवेति । *विधिनेति । क्रतुप्रकरणे विहितत्वादग्नीषोमीयपश्वालम्भस्य क्रतूपकारकत्वमेव,

"न हिंस्याद्"इत्यनेन चाधर्मजनकत्वबोधनेन विरोधाभावात्समावेश एवेत्यर्थः ।

अत्र केचित् क्रत्वर्थमारणं हिंसिधातुवाच्यं न भवति, यथा हि रोषादिकृते शरीरच्छेदादौ निग्रहो भवति न रागादिकृते तद्वत् । किञ्च "न वा उ एतन् म्रियसे न रिष्यसि न देवां इदेषि यथा सत् । यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतस्तत्र देवस्त्वा सविता दधातु"इति श्रुत्या पशुस्वर्गार्थितयाऽनुग्राहकत्वमित्याहुः ।

अन्येतु मरणफलोपहितक्रियाकरणत्वं हिंसिधातोः प्रवृत्तिनिमित्तम् । मरणकारणत्वमात्रस्य योग्यतारूपस्य ग्रहणे लक्ष्योद्देश्यकखङ्गादिप्रक्षेपादन्यस्य वधेऽतिव्याप्तिः । मरणफलकत्वमात्रस्य निवेशे गवादिमरणकतडागादिनिर्माणेऽतिव्याप्तिः । नच क्रत्वर्थहिंसाया अपि हिंसात्वे पश्वनुग्रहत्वानापत्तिः । व्रणशान्त्यर्थच्छेदादेः छिदिधातुवाच्यत्वेऽप्यनुग्रहत्ववत्पशुहिंसायाः हिंसात्वेऽप्यनुग्रहत्वसम्भवादित्याहुः । तन्न । तस्या अपि हिंसात्वे स्वीकृते "न हिंस्याद्"इति निषेधस्य दुर्वारत्वात् । नच रागप्रयुक्तहिंसाया एव निषेधो न विधिबोधिताया अपीति वाच्यम् । विधिना क्रत्वर्थत्वबोधनेऽपि हिंसात्वप्रयुक्तनिषेधस्य दुर्वारत्वात् । *स्पर्श इति । "विशये प्रायदर्शनाद्" इत्यधिकरणे मीमांसकैरालम्भशब्दे स्पर्शार्थकत्वोक्तेः । आलम्भपिञ्जविसरघातोन्माथवधा अपीत्यमरे तु भाविवधाभिप्रायेण । अत एव ब्रह्मचारिणां निषेध्येषु स्त्रीप्रेक्षणालम्भनेति गौतमेन सूत्रितम् । आलम्भनं स्पर्श इतिच हरदत्तः । अत एव त्रिवृदर्थाधिकरणे "त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः"इत्यत्र त्रैगुण्यवाची उत स्तोत्रीयानवकार्थ इत्युपक्रम्य त्रिवृद्बहिष्पवमानमित्युक्तेः स्तोत्रीयाणां नवकवाचीति संशये स्तोत्रीयानवके तत्र

प्रयोगदर्शनात् "त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः" इत्यत्रापि तदेव ग्राह्यमिति सिद्धान्तितम्। *अङ्गयागेति। "प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं वा बर्हिषि उत्तरपादं निधाय प्रागुनाभेस्तृणवानमन्तर्धायतिंपरू दित्वा वपामुद्धरेद्" इत्यादिविधानात्। वधं विना देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपयागासम्भवाद्। विशसनं वधः। एवंच समानार्थत्वाभावान्न बाधसम्भवः। नचैवमन्यतः सिद्धेरेतत्सिद्धौ हिंसाया यागाङ्गत्वं न लभ्येत पत्नीसंयाजानां जाघनीवदिति वाच्यम्। पशुत्वसाधकैः प्राचीनपशुसंस्कारैर्यागाङ्गत्वनिर्णयात्। *पुरुषार्थत्वेनेति। अयं भावः—"न हिंस्याद्" इति निषेधः पुरुषार्थहिंसायाः शीघ्रोपस्थितिकत्वात् न क्रत्वर्थाया विलम्बोपस्थितिकत्वात्। आख्यातस्यैव कर्तृवाचकतया पुरुषार्थत्वस्यैव न्याय्यत्वात्। भावनार्थकत्वेऽपि तया कर्तुराक्षेपः। नच क्रत्वाक्षेपकं किंचिदस्ति येन "अथातोऽग्निष्टोमेन यजति" इत्यत्राग्नेर्यजिवाच्ययागशेषत्ववदिह स्यात्। तत्रापि पर्णताया जुह्वाक्षिप्तक्रतुशेषत्ववत्। नापि "नानृतं वदेद्" इत्यत्र प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमाङ्गत्ववदिह स्यादिति। *पुरुषार्थेति। "न स्त्रियमुपेयाद्" इत्याख्यातेन पुरुषार्थत्वं प्रकरणात्क्रत्वर्थत्वम्। *आक्षेपलभ्याया अपीति। अत एव जुह्वा क्रतोराक्षेपेण पर्णतायाः क्रत्वर्थत्वम्। गौतमसूत्रमाह *नदोषइति। *आहवे—यथोचितयुद्धे। हिंसायां न दोष इत्यर्थः। *अल्पार्थेइति। अल्पत्वं चाल्पपापजनकत्वात्। ननु प्रकारान्तरेण नद्यादितरणेन त्वां नावं मन्ये इत्यत्र तस्मिन्नपि तद्भिन्नत्वं प्रत्याय्यत एवेत्यत आह *लक्षणापत्तेरिति। *अहिंसेति। अत एव याज्ञवल्क्येनापि अहिंसा सत्यमस्तेयमितिधर्मसाधनमुक्तम्। गृहेऽपिनिवसन् विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनादितिवत्तत्राविहितस्य पृथगेव निषेधाद्विहितस्यापि त्यागार्थमिदम्॥ ३९॥

(कुं० टी०) निषेधविधिप्रसङ्गादाह *नहिंस्यादिति । एतेन मा हिंस्यादिति पाठः प्रत्युक्तः । पापाभावे सकलतान्त्रिकोक्तयुक्तिं खण्डयति *न चेति । आदिना "सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते" इत्यादि । विधिर्नित्यस्याप्तेत्यादौ, प्रकरणेन चेत्यस्य क्रत्वर्थत्वे ऽन्वयः । *तस्याः—यागीयहिंसायाः । *इष्टेति । पुरुषेष्टेत्यर्थः । *उक्तेति । निषेधविषयतया पापभवनेनेत्यर्थः । ननु विरुद्धार्थकत्वेन तदौचित्यमेवात आह *परकीयेति । इदं च तस्य हिंसाविधित्वमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तदेव नेत्याह *किंचेति । *स्पर्शः—स एव । *अग्नीति । तत्र तस्योत्सर्गसत्त्वात् । "विशये प्रायदर्शनाद्" इत्यधिकरणे इदं सिद्धान्तितम् । तथाच त्रिवृदर्थाधिकरणन्यायेन सर्वत्र स्पर्शार्थकत्वं सिध्यति । नन्वेवं कथमत्र हिंसालाभोऽत आह *हिंसात्विति । ननु पत्नीसंयाजादियागाङ्गजाघनीवदन्यतः सिद्धाङ्गैरेव तत्सिद्धेर्न प्रयोगान्तः सा लभ्याऽत आह *विशसनेति । नन्वेवं कथं तत्र प्रवृत्तिरत आह *पापेति । बाह्यहिंसाजन्यपापतुल्येत्यादिः । सहिष्णुत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह *रागेति । भाष्यसिद्धान्तमाह *तक्रेति । एतेनेत्यस्यार्थमाह *हिंसेति । पापाभावे प्राभाकरोक्तयुक्तिं खण्डयति *न चेति । अयं भावः—फलसाधनेऽपि रागत एव प्रवृत्तेर्न विधेः प्रवर्त्तकत्वं साक्षात् किन्तु मदिष्टसाधनताज्ञानलिङ्गकमत्कृतिसाध्यत्वज्ञानद्वारा, तेन श्येनस्य रागजन्यप्रवृत्तिविषयत्वेन विधेरौदासीन्यान्न तस्यानर्थहेतुत्वं विधिनाऽपाक्रियते । अग्नीषोमीयहिंसायां तु अङ्गभूतायां फलसाधनत्वाभावेन विधिरेव प्रवर्तकः । स च स्वविषयस्यानर्थहेतुतामुक्तरीत्या प्रतिक्षिपतीति प्रधानभूता हिंसा दोषाय न क्रत्वर्थेति । अनारभ्याधीतत्वादाह *पुरुषेति । एवेन क्रत्वर्थहिंसाव्यवच्छेदः । *सः—न हिंस्यादिति । तथा स्मृतौ पाठादाह *पुरुषेति । आदिना मांसभक्षणादि । श्रुतौ तत्प्रकरणपाठादाह *क्रत्वर्थेति । तद्रीत्या प्रकृतेऽपि समावेशमाह *क्रत्वर्थेति । तत्र तदभावे प्रकारान्तरं भाट्टानुसार्युक्तं खण्डयति *नचेति । वाच्यमित्यत्रान्वयः । *अस्य—सर्वत्राधिकारिणः । तत्र हेतुमाह *वेदादिति । आदिना निषेधः । ननु नात्र हिंसा शाब्दी किंत्वार्थीति प्रागुक्तत्वेन शाब्द्यां विधितात्पर्यविषयभूतायां तत्कल्पने ऽपि आर्थ्यामत्र तद्तात्पर्यविषयभूतायां कथं तत्कल्पनमत आह *क्षे-

पेति । या वेदविहिता हिंसेत्युक्तेरिति भावः । आदिपदार्थमेव गिरादयन्नाह *अत एवेति । ततस्तस्य तदन्यपरत्वादेवेत्यर्थः । *अन्यत्र-स्मृत्यन्तरे । स्कान्दे दशपापगणनावसरे । *अत एव-विधाने पापाभावादेव। तत्प्रकारमाह *आहवेति । आहवेऽभिमुखस्य लक्ष्यीभूततया विज्ञाप्य स्थितस्य हनने इत्यर्थः। अन्यदाह *उचितेति। अन्यथाकरणे दोष एवेति सूचितम् । तथा च स्मृतिः—

> द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।
> परिव्राड् ब्रह्मनिष्ठश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥
> राजभिर्धृतदण्डश्च कृत्वा पापानि मानवाः ।
> निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥
> स्तेनः प्रकीर्णकेशो मुशली राजानमियात्कर्म चाचक्षाणः ।
> फलतो वधमोक्षाभ्यामप्रज्ञनखी राजा ॥ इति ।

अत एवेत्यस्यार्थमाह *शुद्ध्यर्थमिति । ननु हिंसकस्य न विधिरिति तस्य दोष एवात आह *न दोष इति । द्वितीये आह *चोराद्येति । पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति । *अयम्-न हिंस्यादिति । निन्दायाः सर्वत्रासत्त्वादाह *अगर्हितेति । उक्त-न्यायमन्यत्रातिदिशति *एवमिति । सामान्यनिषेधेष्वित्यर्थः । सां-ख्यपातञ्जलाद्यनुरोधेनाह *नन्विति । ननु लक्षणायामिष्टापत्ति-रत आह *यज्ञानिति । एतेन तदन्यहिंसाया अधर्मत्वपर-मिदमित्यपास्तम् । उपक्रमविरोधापत्तेः । चो व्युत्क्रमेऽन्ते योज्यः । *अस्य-अहिंसारूपधर्मस्य । पूर्वं बाह्यसमपापत्वे द्वेषोत्पत्त्या रागस्यो-त्तेजकत्वेन प्रवृत्तिरुपपादिता । अत्र पक्षे तु द्वेष एव नेत्याह *अल्पीय इति । बहुतरसुखानुविद्धतया दुःखनान्तरीयकभ्रमे इव तदभाव इत्यपि बोध्यम् । पशुहिंसाया अहिंसात्वमिति तु शबरभाष्येऽप्येवं बोध्यम् । प्रमादतः प्रायश्चित्तानाचरणेऽप्याह *किन्त्विति । क्षुद्र-त्वमेवाह *पश्चादिति । *एवं च-मनुवाक्यस्योक्ततात्पर्यं च ॥ ३९ ॥

अत एव गीतायां 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि' इत्या-दिना जपयज्ञस्याहिंसारूपत्वेन प्राशस्त्यमुक्तम् ।

तथा—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥

इत्युपक्रम्य—

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥

इत्यनेन विहिते ऽपि युद्धे पापं वदता ऽताहृशस्य यज्ञे ऽपि तद् उक्तप्रायमेव ।

नचापशब्दज्ञानजाधर्मस्य कूपखानकन्यायेन सुशब्दज्ञानजधर्मेण नाशः फलान्तरं चेति भाष्ये पस्पशाह्निकमुक्तम् । कूपखानकस्तत्खननवेलायां मृदा लिप्तस्ततो जलं लब्ध्वा तं लेपं दूरीकरोति फलान्तरं च लभते । तेन न्यायेन तत्पापनाशः, फलान्तरं चेति न दोष इति वाच्यम् । अपशब्दज्ञानादधर्मस्य वाचनिकत्वेन केवलं वैपरीत्यमात्रेण कल्प्यस्यातिस्वल्पत्वाद् उत्कृष्टेन साधुशब्दज्ञानजधर्मेण नाशे ऽपि 'न हिंस्याद्' इतिवचनबोधितपापस्य तेन धर्मेण वचनं विना नाशायोगात् । उक्तगीतावाक्याच्च । अत एव चेन्द्रादेः शताश्वमेधफलस्वर्गभोगसमये ऽनेकशो रावणमहिषासुरादिभ्यो दुःखधारा श्रुतिपुराणादिषूपवर्णिता । यज्ञान्तर्गतहिंसादिजन्यपापफलस्य यज्ञफलभोगान्तरुत्पत्तेरुपपत्तिसिद्धत्वात् । एतेन "अध्वर इति यज्ञनाम ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधो ऽध्वरः" इति निरुक्तम्, 'अहिंस्रः' इति तद्भाष्यमपि व्याख्यातम् । नञोऽल्पार्थत्वात् ।

अत एव 'तस्मादभ्युदययोगादहिंस्र इत्युपपद्यते' इति तद्भाष्ये उपसंहृतम् ।

उक्तं च—

स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः ॥ इति।

"अहिंसत्सर्व-" इतिश्रुतिस्त्ववैधहिंसात्यागस्येष्टसाधनत्वं वैध्याश्च तत्त्वमाह नतु वैध्या अनिष्टसाधनत्वाभावम् । हिंसाविधयोऽपि हिंसायाः स्वर्गसाधनत्वमात्रमाहुर्न त्वनर्थहेतुताप्रतिक्षेपमपि । अल्पायुष्ट्वाद्यनिष्टबोधकस्मृतिविरोधात् । तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये "यदि कथं चित्पुण्यपापगता हिंसा भवेत् तदा तत्र सुखप्राप्तावप्यल्पायुर्भवेद्" इति । अत एव क्षत्रियाणामपि युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मयुद्धेन जातज्ञातिहिंसायां प्रायश्चित्तश्रवणम् । तथा च भागवते मुचुकुन्दं प्रति कृष्णवाक्यम्—

क्षत्रधर्मस्थितो जन्तून्न्यवधीर्मृगयादिभिः ।
समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदुपाश्रितः ॥ इति ।

आदिना युद्धम् ।

मार्कण्डेयेऽपि—

तस्माद्यास्याम्यहं तात दृष्ट्वेमं दुःखसन्निधिम् ।
त्रयीधर्ममधर्माढ्यं किंपाकफलसन्निभम् ॥ इति ।

किम्पाको निम्बः । इन्द्रवारुणीत्यपरे ।

मोक्षधर्मे भारते पितापुत्रसंवादे—

तातैतद्बहुशोऽभ्यस्तं जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।
त्रयीधर्ममधर्माढ्यं न सम्यक् प्रतिभाति मे ॥ इति ।

तथा केनाचिदुञ्छवृत्तिना मृगरूपिणो धर्मस्य प्र-

लोभनावाक्यैर्वधे कृते उक्तम्—

तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा ।
तपो महत्समुत्सन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञिया ॥ इति ।

यज्ञियाऽपि हिंसा न केवलं धर्मायेत्यर्थः । एवं चौषधीयज्ञे एव सात्त्विकब्राह्मणस्याधिकारः ।

नमो ब्राह्मणयज्ञाय ये च यज्ञविदो जनाः ।
स्वं यज्ञं ब्राह्मणा हित्वा क्षत्रयज्ञमिहास्थिताः ॥
यदेव सुकृतं हव्यं तेन तुष्यन्ति देवताः ।
नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथा ॥ इति-
वनपर्वणि जाजलिसंवादे उक्तश्च ।
अव्यवस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैः परैः ।
संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता ।
सर्वकर्मस्वहिंसां हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् ।
कामकाराद्धि हिंसन्ति बहिर्वेद्यां पशून्यथा । इति-
हिंसायुक्तयज्ञनिन्दापूर्वकम्—
विष्णुमेवाभिजानन्ति सर्वयागेषु ब्राह्मणाः ।
पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतम् ॥ इति-
मोक्षधर्मेषु विचख्युवाक्याच्च ।

सा यथा पापाय तथा वेद्यन्तर्गन्तापीति तदर्थः । नास्तिकैरिति करणे तृतीया । तैः करणभूतैस्तानुद्दिश्येति यावत् । विष्णुमेवेति विष्णुत्वेनैव सर्वदेवता जानन्तीत्यर्थः । अत एव यागेषु ब्राह्मणानां पायसपुष्पैरेव तद्यागकल्पनेत्यर्थः । एतेनेदं स्वातन्त्र्येणापूर्वविष्णुयागविधायकमित्यपास्तम् ।

तैत्तिरीयश्रुतावपि—“परागावर्तते ऽध्वर्युः पशोः

संज्ञप्यमानाद्" इत्युक्तम् । तत्र पापसत्त्वे एव हि ततः परागावर्त्तनं युक्तं नान्यथा "रिच्यत एव वा एष प्रेव वा रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वाऽनश्नन् त्रिः स्वाध्यायमधीयीत" इति ऋत्विजां प्रायश्चित्तोपदेशाच्च । सोऽपि पापसत्त्वे एव युक्तः । एतेनोक्तपुराणानि अपशुचातुर्मास्यस्तावकान्येवेत्यपास्तम् । सर्वकर्मस्वहिंसामिति विचख्नुवाक्ये श्रवणाच्च । हिंसामयानां नित्यत्वोक्तिरपि तामसं मांसभक्षणादिरागान्धं वेदमार्गे प्रवर्तयितुं न तु तत्त्वदृष्ट्या ।

अत एव भागवते—

मुन्यन्नैस्तु परा प्रीतिस्तथा न पशुहिंसया ।

इत्युपक्रम्य—

द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणान् दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति ।
एष माऽकरुणो हन्यादतज्ज्ञो ऽस्वसुतृपो भृशम् ॥
तस्माद्यथोपपन्नेन मुन्यन्नेनैव धर्मवित् ।
सन्तुष्टोऽहरहःकुर्यान्नित्यनैमित्तिकीः क्रियाः॥ इति ।

द्रव्यमत्र पशुः । पशुयज्ञैरिति पाठान्तरम् । तेन मुन्यन्नेन तुष्टस्य तेनैव यज्ञोऽर्थात्तेनासन्तुष्टस्य मांसादिलुब्धस्य तेनेति सूचितम् ।

तेषान्तामसाधिकारिकत्वं कपिलस्यूमरश्मिसंवादे मोक्षधर्मे स्पष्टमेव। लोके व्यवायामिषमद्यसेवेति श्लोके भागवतेऽपि स्पष्टमेतत् ।तच्चैवकारवादे निरूपितम् ।

स्थलान्तरेऽपि भगवद्वाक्यम् ।

हिंसायां यदि रागः स्याद्यज्ञ एव न चोदना ।

हिंसाविहाराद्यालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया ।
यजन्ते देवता यज्ञैरिति ।

हिंसायां तत्फलमांसभक्षणे यदि रागस्तर्हि यज्ञ-एवेत्यनुज्ञाद्वारा तादृशरागवतः प्रति परिसंख्येयं न तु सर्वान् प्रत्यावश्यकत्वेनेयञ्चोदनेत्यर्थः। नित्यत्वा-दिकमपि तान् प्रत्येवेत्यर्थकमुक्त्वा,

वेदस्य हृदयं लोके नान्यो मद्वेद कश्चन ।

इत्युक्तम् । मत् मत्तोऽन्यो न वेदेत्यर्थः। अत एव पतञ्जलिना योगसूत्रे एषां शुक्लकृष्णत्वेन व्यवहारः कृतः । गीतायामपि—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचिद् ॥

इत्युक्तम् । कर्मण इति जातावेकवचनम् । कस्य चित्कर्मण इष्टं सुखमेव फलम्, कस्यचिद् अनिष्टं दुःखमेव कस्यचिन्मिश्रम् ।

एतत्सर्वमत्यागिनां कर्मफलात्यागिनां प्रेत्य देहान्त-रसंबन्धे भवति न तु सन्न्यासिनां तत्फलत्यागिनाम् । यत्तु अत्यागिनां कर्मफलत्यागे ऽपि कर्मानुष्ठायिनां सत्त्वशुद्धेः प्रागेव मृतानां तत्तत्कर्मफलं कर्मत्रैविध्या-त्त्रिविधशरीरग्रहणरूपं भवति,पापस्यानिष्टं तिर्यगादि-देहरूपम् । पुण्यस्येष्टं देवादिदेहलक्षणम् । मिश्रस्य पा-पपुण्ययुगलस्येष्टानिष्टयुक्तं मनुष्यदेहलक्षणम्।सन्न्या-सिनां मुख्यसंन्यासिनाम् । तेषां ज्ञाननिवृत्त्या देहस-म्बन्धाभावाद् इति । तन्न । तिर्यगादिदेहस्याप्युभयार-ब्धत्वात् । तत्रापि सुखदुःखोभयानुभवात् ।

नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥

इत्युक्तश्लोकस्थत्यागस्यैवात्र त्यागपदेन ग्रहीतुमौचित्याच्च । उक्तत्यागफलकथनपरत्वात् । पतञ्जल्येकवाक्यतया मदुक्तार्थस्यैवौचित्याच्च । संन्यासिपदेनाप्युक्तश्लोकस्थत्यागिन एव ग्रहणमुचितम् । तस्य गृहीतदेहस्यापि जीवन्मुक्तदशयाऽवस्थानात् कर्मफलप्राप्तिजन्यहर्षविषादाभाव इति तात्पर्यात् ।

यत्तु "ये इष्टापूर्तादिकर्मणा चन्द्रलोकं गतास्तत्र भुक्तभोगाः पुनरवतारसमये व्रीह्यादावन्याधिष्ठिते ऽनुशयिनः संसर्गभाज एव न तु तत्र भोगस्तेषां भोगप्रापककर्माभावात्"इति सिद्धान्तिनोक्ते पशुहिंसादियोगादिष्टस्याशुद्धत्वात्तस्य तत्र भोगप्रापकत्वमस्त्विति पूर्वपक्षे सिद्धान्तप्रबोधकं व्याससूत्रम् "अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्"इति । तस्यायमर्थः-अशुद्धमेवेति चेन्न । धर्मत्वाधर्मत्वयोः शब्दैकगम्यत्वाद्वैधहिंसाया धर्मत्वेनोक्तेर्न सा अधर्म एवेति । अल्पपापत्वादेव वैधहिंसा न पूर्णदोषायेत्येव मीमांसकाशयः । अत एव तस्याल्पपापस्याल्पायुष्ट्वादिकं फलमुक्तम् । स्थावरभावो हि सर्वथा ऽशुद्धस्यैव कर्मणः फलमिति व्यासाशयः ।

किञ्च यत्राल्पं सुखमधिकं दुःखं समे वा ते तत्रापि रागान्धास्तिकस्य परकीयसुन्दरीगमने इव तत्सुखे उत्कटेच्छावशात्प्रवृत्तिरुपपद्यते । दुःखस्याल्पत्वे तु सुतराम् । अत एव मरणरूपानिष्टसाधने

ऽपि सहगमनश्रेणीप्रवेशादात्माहुत्यङ्के सर्वस्वा-
र्थयज्ञादौ च प्रवृत्त्युपपत्तिः । पुरुषस्य प्रत्यवाये ऽपि
यागस्य साङ्गत्वमक्षतमेव ।

यो नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् ।

न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः॥ इत्युक्तेः।

तदुक्तं पञ्चशिखाचार्यैः-'कुशलं ह्येव बह्वन्य-
दल्पमस्ति स्वर्गेऽप्यल्पममर्षमनुभवति' इति ।

किञ्च जैमिनेरेव सर्ववस्तुतत्त्वज्ञत्वाभावो मा-
र्कण्डेयपुराणादवगम्यते सुतरान्तदीयानाम् । तत्र
हि व्यासशिष्यो जैमिनिर्भारतविषयेषु केषुचि-
त्पदार्थेषु सन्दिहानो मार्कण्डेयं प्रपच्छ स च न
मेऽवसरस्तस्मात्सर्वज्ञान् विन्ध्याचलवासिनश्चतुरः प-
क्षिणः पृच्छेत्युक्तवान् ।

तस्यायमाशयः—व्यासशिष्योऽप्ययमशुद्धचित्त-
तया व्यासोक्तं न साधु मन्यते सर्वम्, फलदं परमेश्वरं
तत्त्वेन न मनुते किन्तु कर्मैव फलदमिति। तथा देवति-
र्यगादीनां व्यासोक्तं ज्ञानाधिकारं न मन्यते असम्भ-
वात् । "अनधिकारं जैमिनिः" इति व्यासोक्तेः । अत-
स्तिरश्चां शिष्यो भूत्वा तेषां ज्ञानाधिकारे ज्ञाते सर्वत्र
व्यासोक्ते विश्वस्तो भवेदिति देवासुरसङ्ग्रामादेस्त-
न्मुखतः श्रवणे तेषामविग्रहत्वाभिमानं च त्यक्ष्यती-
ति। तस्मात्पातञ्जले भाष्ये व्यासोक्तमेव श्रद्धेयमिति।

अत एव रामायणे वाल्मीकीये वालिवधे कृते
तेन भगवतो रामस्याधिक्षेपे कृते भ्रातृजायापहा-
रेण तस्य पापित्वमुक्तं भगवता। अज्ञतिरश्चां तु

कर्मानधिकारः । तथा पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवाचार्यो जैमिनिमतानुसारिणो जहास—

ईशासिद्धिभयाद्वेदशास्त्राप्रामाण्यमीयुषाम् ।
शास्त्रकृज्जैमिनिमुनिः केन मानेन सिध्यति ॥ इति।

ईशासिद्धीत्युपलक्षणम् देवताविग्रहादेरपि । इत्थं हि तदीयानामुक्तिः—प्रबलाध्यक्षविषयं भेदं दुर्बलवेदगीर्मिथ्यात्वान्निःस्वरूपाच्च न निषेद्धुमलं किलेति, इति दिक् ॥ ४० ॥

(कुं०टी०) वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते । इति—
अर्जुनोक्ते—

उत्तरमाह *स्वधर्ममपि चेति । चकारेणात्मनो नाशाभावः । नच श्रेयो ऽनुपश्यामीत्स्योत्तरमाह *धर्म्याद्धीति । *अवाचनिकत्वेनेति । 'यावद्वचनं वाचनिकम्'इतिन्यायेनापशब्दप्रयोगस्यैवाधर्महेतुत्वं न तु ज्ञानस्येति भावः । *दुःखधारेति । अत एवाकृते प्रायश्चित्ते परिपच्यत एव तद् दुःखमिति सांख्याः । *तत्त्वम्—इष्टसाधनत्वम् । इष्टं च यागादिकमेव । *प्रतिक्षेपम्—निवृत्तिम् । *त्रयीधर्ममिति ।

त्रय्यां जडीकृतमतिर्मधुपुष्पितायां वैतानिके महति कर्मणि वर्तमान इति भागवतेऽपि । *यज्ञनिन्देति ।

किञ्च—

त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद् द्विजः । इति—
धनवत एव यज्ञेऽधिकारः ।
जीवेद्वाऽपि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः ।
इति स्मृत्या चोञ्छस्यैव मुख्यत्वबोधनान्नास्ति पापसम्भवः।

*अपशिवति । पशुरहितेत्यर्थः । *नचोदनेति । न विधिः, रागत एव प्राप्तत्वादित्यर्थः । एवमृतौ स्त्रीगमनस्यापि परिसंख्यात्वमेव । तत्र चान्यत्र च प्राप्तत्वात् । नियमार्थत्वे तु ऋतौ गच्छेदेवेत्यर्थः स्यात् । न च "द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचर्यम्"इति तदा स्मृतिविरोधः । संवसरात्प्राग् ऋतौ तत्र गमनापत्तेः । तस्मादृतावेव गच्छेदिति परिसंख्यैवेति । नियमेन च प्राप्तबाधादिदोषत्रयापत्तेः । फलत्यागस्य फलमाह *अनिष्टमिति । इदं सर्वमत्यागिनां सकामानां प्रेत्य परत्र भवति न तु संन्यासिनां कर्मफलत्यागिनाम् । अत्यागिनामित्यस्य सकामानामित्यर्थमपहाय निष्कामकर्मात्यागिनामित्यर्थमाह*फलत्यागेऽपीति । अत एव संन्यासिनामित्यस्य मुख्यसन्न्यासिनामित्यर्थं वक्ष्यति । फलत्यागो ऽतो गौणसंन्यासिनः ।

ननु कर्मफलत्यागाद्वरं सर्वकर्मत्यागस्तथा सति कर्मविक्षेपाभावेन ज्ञाननिष्ठत्वमत आह *नहिदेहभृतेति । *कर्मफलत्यागीति । तत्त्वज्ञानस्यैव मुक्तिं प्रति सान्निपत्योपकारककर्मत्वेऽपि कर्मणामपि सत्त्वशुद्धिद्वारा उपकारकत्वमस्त्येवेति भावः । *इष्टेति । इष्टं यागम्, आपूर्तं तडागादि । *चन्द्रलोकामिति ।

यज्ञेन तपसा दानैर्ये हि स्वर्गगता नराः ।
धूमं निशां कृष्णपक्षं दक्षिणायनमेव च ॥
पितृलोके चन्द्रमसं वायुं वृष्टिं जलं महीम् ।
क्रमात्ते संभवन्तीह पुनरेवं व्रजन्ति च ॥ इति स्मृतेः ।

अयं भावः—"अथ परमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते-धूममभिसम्भवन्ति"इति "आकाशाच्चन्द्रमसम्"इतिच श्रुतेर्धूमादिना पितृयानेनाकाशाच्चन्द्रमसं प्राप्य भुक्तभोगा अवरोहन्ति । तथाच श्रुतिः—

"अथैतमेवाध्वानं निवर्तन्ते यथेतमाकाशो भूत्वाऽऽकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वा अभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवाः ओषधिवनस्पतयः तिलमाषा इति जायन्ते" इति । यथेतमित्यस्य यथाऽऽगतमित्यर्थः । तत्राकाशो भूत्वेत्यस्याकाशादिसदृशो भूत्वेत्यर्थः । आकाशस्वरूपापत्तौ तु वायुर्भूत्वेति रूपान्तरापत्तेरसङ्गतेः । तत्राकाशसादृश्यं सूक्ष्मत्वात् । वायुर्भूत्वेत्यस्य वायुवशो भूत्वेत्यर्थः । धूमादिभिस्तु संपृच्यत इत्यर्थः । *अन्याधिष्ठितेइति । अन्यैर्जीवैरधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रं प्रतिपद्यन्ते न तत्सुःखदुःखभाजो भवन्ति । यथा हि धूमादिभावस्तत्संश्लेषमात्रं तथा च पारमर्षं सूत्रम्—"अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापाद्" इति । पूर्ववत् धूमादिवत् । *अनुशयिनः—कर्मशेषवन्तः । कृतात्यये ऽनुशयवानिति व्याससूत्रात् । कृतस्य कर्मणोऽत्यये सतीति तदर्थः । अत्र केचित् स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलशेषोऽनुशय इति । तदसत् । स्वर्गार्थस्य कर्मणः स्वर्ग एव फलजनकत्वात् । यदि तु तस्यैव लेशो ऽनुशयः स्यात्तदाऽनुशयविभागश्रुतिर्विरुध्येत । "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा" इति । चरणमाचारः । कपूयः कुत्सितः । तत्र तस्यैव शेषे रमणीय एवैकोऽनुशयः स्यात् । तस्मात्पारलौकिककर्मफले भुक्ते अवशिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरमनुशयः । *नतुतत्रभोगइति । तस्मिन्विधौ शरीरानिष्पत्तेरुपभोगासंभवात् । *पशुहिंसादीति । हिंसादियुक्तकर्मणो ऽशुद्धत्वादनुशयिनां मुख्यमेव व्रीह्यादिजन्मास्त्वित्यर्थः । *अशुद्धमेवेति । पक्षि-

हिंसाया अपि हिंसात्वेन पापजनकत्वाद् दुःखहेतुत्वमिति भावः । *शब्दैकगम्यत्वादिति । न हि हिंसायाः पापहेतुत्वे हिंसात्वं प्रयोजकं किन्तु निषिद्धत्वं तच्चात्र नास्ति "वायव्यं श्वेतम्"इत्यादिशब्दैर्विहितत्वादिति भावः । *इत्येव मीमांसकाशयइति । ननु सर्वथा दोषाभावः । *व्यासाशयइति । अशुद्धमित्यादिसूत्राशयः । *तद्गमनेति ।

तिस्रः कोट्यो ऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ।

तावत्कालं वसेत् स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥ इति—

स्मृतेः ।*कुशलमिति। कुशलं बहु, अन्यदकुशलम् अल्पम्। कुशलाकुशलोभयमिश्रत्वं च स्वर्गेऽप्यमर्पश्रवणादित्यर्थः । अत एवोक्तं भागवते—

यथा पङ्केन पङ्काम्भः सुरया वा सुराकृतम् ।

भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्मार्ष्टुमर्हतीति । *किन्तुकर्मैवेति ॥

अयं भावः—यजेतेति पदेन यागस्यैव साध्यत्वं प्रतीयते तस्यैव सम्बन्धो न्याय्यो न सिद्धाया देवतायाः, प्रत्यक्षस्य हविषो देवताभोगः प्रत्यक्षविरुद्धश्चेति । देवतायाः फलदातृत्वप्रवादस्तु मन्त्रिणा ग्रामो दत्त इतिवत् । देवतानामपि तपश्चरणश्रवणेन कर्मण एव फलदातृत्वम् । किंचैकैव देवता दध्नेन्द्रियं ददाति पयसा पशुमित्यत्र सुरभाव एव हेतुरिति । "एष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते" इति ईश्वरस्यैव फलदातृत्वाश्रवणात् । *असम्भवादिति । आदित्यादीनामुपास्यत्वश्रवणात् तेषामुपासकत्वासम्भवादित्यर्थः । *अतइति । आदित्योपासनादेरसम्भवेऽपि ब्रह्मविद्यायां देवानामधिकारोऽस्ति । ननु तेषामुपनयनादि नास्तीति चेन्न ।

उपनयनार्थत्वेन तेषां स्वत एव वेदावभासात् । *तेषामिति । कर्मवैजात्येन जातिस्मरत्ववत् ॥ ४० ॥

(क० टी०) अत एव यागीयहिंसाजन्यपापसत्त्वादेव । अन्यदप्याह *तथेति । *अतादृशस्येति । तत्रासमदृष्टेरित्यर्थः । अन्यथा निषेधोक्तिरसङ्गतैव स्यादिति भावः । अत्रोत्तरोत्तरं हेतुता बोध्या । प्रकारान्तरेण तद्रूपेण तन्निरासं परोक्तं निराचष्टे *न चेति । न्यायस्वरूपमाह *कूपेति । अभ्युपगमे आह *उक्तेति । स्वधर्ममपीत्याद्युक्तविरोधापत्तेश्चेत्यर्थः । *अतएवेति । तत्र स्वल्पपापसत्त्वादेव । ननु सा ततः पूर्वमनन्तरमुचितेति तत्र कथमुपवर्णिता ऽत आह *यज्ञान्तरिति । एतेनेत्यस्यार्थमाह *नञइति । भाष्यसम्मतमपीदमेवेत्याह *अतएवेति । अल्पपापसत्त्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा स्वत एव तत्त्वेन तथोक्तिरसङ्गतैव स्यादिति भावः । *उक्तं चेति । नन्वेवं प्रागुक्तश्रुतिविरोधो ऽत आह *अहिंसन्निति । न दोषो हिंसायामित्यपि नञो ऽल्पार्थपरं समदृष्टिपरं वा । अभ्युपेत्याप्याह *हिंसेति । स्मृतेः खपुष्पायमाणत्वं निराचष्टे *तदुक्तमिति । *पुण्येति । बीजवद्धर्मक्षेपमध्यगतेत्यर्थः । सर्वत्र तदभावाद्यदोत्युक्तम् । कथंचिदित्यनेन तस्याविहितत्वमाक्षेपलभ्यत्वं चेति सूचितम् । *अतएवेति । अनर्थहेतुताप्रतिक्षेपकत्वाभावादेव । प्राग्वदाह *तथाचेति । त्रयीधर्मस्य विशेषणद्वयम् । भारतान्तरमाह *तथेति । *उक्तम्—व्यासादिना । *समुत्सन्नम्—अत्यन्तं नष्टम् । उपक्रमाद्यविरोधाय तुर्यपादं व्याचष्टे । प्रागुक्तसर्वतात्पर्यमाह *एवं चेति । तत्र पापसत्त्वे चेत्यर्थः । अन्यस्य तत्राधिकारस्योक्तत्वादाह *सात्त्विकेति । मानान्तरमाह *नमइति । *सुकृतं हव्यम्— अधर्म-

---

१ एतद्विवरणादहिंसन्निति नान्तः पाठः प्रतीयते मूलत्रितये अहिंसदिति तान्तपाठोपलब्धेः श्रौतत्वाच्चास्य प्रयोगस्य श्रुतिस्थलविशेषस्य चाज्ञातत्वेन यथावत्पाठदर्शनस्याशक्यत्वात् श्रुतेश्चाविपरिवर्तनीयत्वाद्यथादृष्टमेव मूले तान्तमवस्थापितम् ।

जनकत्वानाक्रान्तम् । तदेवाह *नमस्कारेति । मानान्तरमाह *अव्यवस्थितेति । एतेषां कर्तृत्वेऽर्थासङ्गतेराह *ना- स्तिकैरिति । अन्यान्यस्य विशेषणानि एतद्विवरणपराणि। तथा च तत्तुल्या रागान्धा आस्तिका एव तादृशा विवक्षिता न तु वास्तवनास्तिकास्तेषामहिंसाया एव परमधर्मत्वात् । करणत्वमपि तेषां न वास्तवं किं तूद्देश्यस्य तत्त्वविवक्षेति वैवक्षिकमित्याह *तानिति । बाह्यहिंसापरमेवेदमिति भ्रम- निरासायाह *सायथेति । सादृश्यादेवाल्पत्वसिद्धिरिति न पूर्वविरोधः। पूर्वार्द्धं भिन्नं वाक्यमित्याह *विष्णुत्वेनैवेति । अ- ग्रिममेतत्सिद्धार्थपरमेकमित्याशयेन तत्तात्पर्यमाह *अतएवेति । तत्त्वेन ज्ञानादेवेत्यर्थः। पूर्वानुषङ्गादिना आह *सर्वेति । *तत्तदिति । यथा चैतत्तथा पाखण्डखण्डनावसरे पिष्टपशुप्रतिपादनावसरे प्रति- पादितं तत एव बोध्यम् । *एतेन—उक्तसर्वैकवाक्यतालाभेन । अन्यथा श्रुतिद्वयकल्पनापत्त्या गौरवमिति भावः । तत्र पापसत्त्वे तैत्तिरीयश्रु- त्युक्तमेव हेत्वन्तरमाह *रिच्यत इति । *एतेन—उक्तश्रुतिद्वयविरोधे- न । *उक्तेति । भागवतादीनीत्यर्थः। प्रागुक्तमेव दोषान्तरमाह*सर्वे- ति । ननु तत्र पापसत्त्वे कथं तेषां भिन्नत्वं सात्त्विकाननुष्ठेयत्वादत आह *हिंसेति । *तत्त्वेति । वस्तुतत्त्वेत्यर्थः । *उपक्रम्य—उक्त- मिति शेषः। *भूतानि—प्राणिनः। *अतज्ज्ञः—अतत्त्वज्ञः । *असुतृपः— प्राणशोषकः । यथाश्रुतासङ्गतेराह *द्रव्यमिति । तत्फलितमाह *तेनचेति । यदन्नादः स्वयं तदन्नादस्तस्य देवता इति न्याये- नाह *समुत्पन्नेनेति । तत्र हेतुगर्भविशेषणमाह *मांसादीति । उक्तेऽर्थे मानान्तरमप्याह *तेषामिति । हिंसामयानामित्यर्थः । *तत्रैव—भागवत एव । यथाश्रुतासङ्गतेराह *तत्फलेति । *विहाराः—क्रीडाः । अन्यदपि तत्रत्यमाह *नित्येति । *तान्—अता- मसान् । *इत्यर्थकम्—वाक्यम् । *अतएव—पापसत्त्वादेव । मिश्रत्वे संमत्यन्तरमप्याह *गीतायामिति । यथाश्रुतासङ्गतेराह *कर्मेति । सर्वं वाक्यमिति न्यायेनाह *सुखमेवेति । तद्व्याख्याकारोक्तं खण्डयति *यत्त्विति । तत्र लिङ्गमाह *तत्रापीति । तत्र दोषान्तरमाह *नहीति । *शक्यमिति । जातावेकवचनम् । *अ- शेषतः—अशेषाणि । नहि कश्चित्क्षणमपीत्युक्त्या निःशेषेण क-

र्मत्यागस्य दुःशकत्वादिति भावः । *उक्तेति । अव्यवहितोक्तेत्यर्थः । एवं सत्येकवाक्यतामाह *उक्तेति । युक्त्यन्तरमाह *पतञ्जलीति । शुक्लकृष्णत्वकथनपरेत्यर्थः । तत एवाह *सन्न्यासीति । नन्वेवं कर्मफलस्य तेषामपि सत्त्वात्कथं तन्निषेधो ऽत आह *तस्येति । त्यागिन इत्यर्थः । वैदिकहिंसाया अपि पापहेतुत्वे दुःखं भवत्विति शङ्कते *अशुद्धेति । नहि हिंसायाः पापहेतुत्वे हिंसात्वं प्रयोजकं किन्तु निषिद्धत्वं तच्चात्र नास्ति, "वायव्यं श्वेतम्"इत्यादिशब्दैर्विहितत्वादित्याह *शब्देतीति । यद्यपि व्याख्यातं भूषणकारादिभिस्तथापि नेदं व्यासाभिमतमित्यन्यथा तद्विरोधमुक्तार्थे परिहर्तुमाह *यत्त्विति । "अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापाद्"इति । ततः पूर्वसूत्रार्थमाह *य इत्यादि । छान्दोग्ये स्पष्टमेतत्सर्वम् । *अन्ये–जीवान्तरेत्यर्थः । अन्वित्यस्य व्याख्या *संसर्गेति । कण्डनादिना ऽधिष्ठातुर्नाशस्ततस्तदन्नद्वारा तस्यानुशयिनो रेतःसिग्योगस्ततस्तद्योगाद्योनिसम्बन्धेन पुनः शरीरमिति प्रक्रिया । आदिना सुरापानम् । *इष्टस्य–ज्योतिष्टोमादियागकर्मणः । सर्वं वाक्यमितिन्यायेनाह *अशुद्धमेवेति । एवं च मिश्रत्वं सिद्धमिति न तद्विरोधः । मीमांसकविरोधो ऽपि नेत्याह *अल्पेति । *अत एव–अल्पपापसत्त्वादेव । व्यासोक्तमेवोक्तमाह *तस्येति । नन्वेवमपि मिश्रस्य तत्र भोगप्रापकत्वं कुतो नात आह *स्थावरेति । विशेषं वक्तुं प्रागुक्तमेव सविशेषमाह *किञ्चेति । आदिना भृगुपतनादि । यत्त्वेवं सति साङ्ग्यागानुष्ठानापत्तिरिति तत्खण्डयति *पुरुषस्येति । कर्त्रधिकरणस्थभट्टोक्तिमाह *योनामेति । पातञ्जलभाष्ये भगवता व्यासेनोदाहृतमाह *कुशलमिति । स्यात्स्वल्पः सङ्करः सुपरिहरः कुशलस्य नापकर्षणायालं कस्मादित्यादिः । अस्यार्थो भूषणे स्पष्टः । जैमिनीयानां पापाभावकथनं मूलाज्ञाननिबन्धनमेवेत्याह *किञ्चेति । *तस्य—मार्कण्डेयस्य । सामान्योक्तमेव विशिष्याह *सर्वेति । *तत्त्वेन—फलदातृत्वेन । अत एवाह *किन्त्विति । "धर्मं जैमिनिरत एव"इति व्यासोक्तेरुक्तत्वात् । विशेषान्तरमाह *तथेति । अत्र हेतुमनुक्तमाह *असम्भवादिति । *च त्यक्ष्यति–त्यक्षति चेत्यर्थः । *इति-

राशयसमाप्तौ । उपसंहरति *तस्मादिति । तच्च प्रागुक्तम् । *अतएव—तिरश्चां ज्ञानाधिकारसत्त्वादेव । तस्माज् ज्ञानिनामेव तेषां कर्माधिकार इति सिद्धम् । तत्फलितमाह *अज्ञेति । जैमिनीयानामज्ञाने मानान्तरमाह *तथेति । न्यूनतां निराचष्टे *ई-शेति । ननु तदप्रामाण्यप्रतिपादिका का तेषामुक्तिरत आह *इत्थं-हीति । *अध्यक्षम्-प्रत्यक्षम् । दौर्बल्ये हेतुर्मिथ्यात्वादिति । एवं च वेदविहितहिंसा न दुष्टेति सकलतान्त्रिकोक्तं भूषणकृदाद्युक्तं चायु-क्तमेवेति बोध्यम् । तदाह *इतिदिगिति ॥ ४० ॥

एवं च—

यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ इति ।

एतेनापि सूचितमेतत् । आद्यपादेन तत्रैहिक-रत्यन्तकालदुःखसदृशदुःखसमानदुःखनिरासः । नच-ग्रस्तमित्यनेन तदधिकदुःखनिरासः । अनन्तरमित्य-नेन निद्राकालवद्वैषयिकोभयरहितदिनरूपकालनि-रासः, अन्यथा सकलदुःखाभावस्याद्यपादेनैव प्रति-पादने सिद्धे नचग्रस्तमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । आभि-लाषोपनीतत्वेन विषयसम्पादनक्लेशनिरासः । स्वर्गे-पि वैषयिकमेव सुखमिति "अप्सरस एनं जायाभूत्वो-पशेरते" इत्यग्निष्टोमादिफलकथनेन "एकः पूर्वपरयोः" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तम् । एवं च विजातीयसुख-त्वमेव स्वर्गत्वम् । तस्मान्माहिषासुरादिजन्यं दुःख-मस्त्येवेति सूचितम् । यद्वा स्वनान्तरीयकाव-श्यंभाविदुःखान्यदुःखजनकाधर्मानारब्धदेहोपभोग्य-सुखत्वं तत् । सहगमनादौ मरणान्तप्रायश्चित्तादौ चोक्तरीत्या न पापजनकत्वम् ।

अन्ये तु तत्र अल्पं पापं भूयान्धर्मो ज्योतिष्टो-मन्यायेनेति वदन्ति इति दिक् ।

श्येनफलीभूतस्य शत्रुवधस्य रागतः प्रवृत्तिविषयस्य विधिविषयत्वाभावेन "न हिंस्याद्"इतिनिषेधविषयत्वं पूर्णमेव । यज्ञान्तःपातिवधस्यैव मनुनाऽल्पवधत्वबोधनात् । अत एव लज्जन्यपापे बलवद्द्वेषवतां शिष्टानामपेक्षितवैरिवधसाधनत्वेऽपि न तत्र प्रवृत्तिः । श्येनस्तु मरणानुकूलव्यापारोऽपि न हिंसा मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य श्रौतविधिबोधितस्य तदनुकूलव्यापारस्यैव हिंसात्वात् ।

तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन् द्विजः ।
श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् ॥
क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः ।
धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमाः ॥

इत्यादिना श्रौतस्य मनुनाऽभ्यनुज्ञानात् । श्रुतीरित्यस्य तद्बोधिताभिचारकर्माणीत्यर्थः । कूपादौ विनष्टे गवि कूपकर्तुर्हिंसकत्ववारणाय मरणोद्देशेनेति। मरणकामनयेत्यर्थः । एवमन्योद्देशेन प्रक्षिप्तनाराचहते ब्राह्मणे न तत्क्षेप्तुर्ब्रह्महन्तृत्वम् । ब्राह्मणमरणकामनया तदप्रक्षेपात् । तथा काशीमरणोद्देशेन कृतशिवपूजनादेर्न हिंसात्वम् । 'यदा मे मरणं भवति तदा काश्यां भवतु'इत्येवं कामनया मरणस्य काश्यधिकरणत्वविषयतया तदाचरणेऽपि मरणकामनयाऽनाचरणात् । एवं चात्र हिंसात्ववारणाय दृष्टाद्वारकत्वविशेषणं

वदन्तो मान्या एव। मरणोद्देशेन कृतस्य तु हिंसात्वं भवत्येव । श्रौतविध्यबोधितेत्युक्तेस्तन्त्राद्युक्ताभिचाराणां हिंसात्वमेव । श्येनादावपि शिष्टानां विगानं तु श्येनाद्वधो वधाच्च नरक इतिप्राप्तिसन्धानेन बोध्यम् । श्येनानुष्ठानकाले शत्रून् हन्तीति प्रयोगस्तु गौण एव। उपपातकेष्वभिचारगणनं तु वैदिकेतराभिचारपरम् ।स्मृत्यपेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वात्। एवं च श्येने कृते प्रतिप्रयोगादिना दैवाद्रिपोरमरणे श्येनकर्तुर्न किञ्चिदपि प्रायश्चित्तम्। शत्रोर्मरणे तु तत्र तस्य प्रयोजककर्तृत्वात्प्रयोजकस्य यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तावदेव न संपूर्णम्। मरणजनकरोगादिकं प्रति अन्यकर्तृकखड्गाभिघातादिकं प्रति च श्येनस्य हेतुताया वेदेन बोधनात्। श्येनवधप्रयुक्तमत्यल्पं भवत्येव। तान्त्रिकाभिचारकर्तुर्मरणसिद्धौ तत्तद्वधप्रयोजकत्वप्रयुक्तमुपपातकप्रयुक्तं च प्रायश्चित्तम्। कृतेऽभिचारे दैवादमरणे तु उपपातकप्रयुक्तमेव। ब्राह्मणविषये त्वभिचारस्य मन्वादिस्मृतौ निषेधात्तत्राधिकं प्रायश्चित्तम्। श्येनादिश्रौताभिचारकरणे ऽपि प्रायश्चित्तं तद्विषये । भाट्टा अपि श्येनो विहितत्वादिष्टसाधनत्वाच्च धर्म एव तत्फलं वैरिवधस्त्वनर्थहेतुत्वादधर्म एवेति प्रतिपन्नाः ।

परे त्वेवं सति "चोदनालक्षणो ऽर्थो ऽधर्मः" इत्यत्रार्थपदं व्यर्थं निषिद्धकलञ्जभक्षणादि तु न चोदनालक्षणमिति न तद्व्यावृत्तिफलकं तत्। तस्मात् श्येनो विहितत्वान्नाधर्मः नरकसाधनहिंसाफलक-

त्वाच्च न धर्म इति प्रतिपन्ना इत्यलम् ॥ ४१ ॥

(कुं०टी०)*यन्नदुःखेनेति। अत्र "सुखदुष्ख तत्क्रियायाम्" इति मूर्धन्योपधपाठेन दुष्खेणेति णत्वं पितृचरणा वदन्ति। मूलकृता तु तत्रापि विसर्गोपधपाठ एव स्वीकृतः। *संभिन्नम्—मिश्रम्। *स्वःपदास्पदम्—स्वर्गपदवाच्यम्। *यद्वेति। दुःखाजनकोऽधर्मानाश्यो यो देह इत्यर्थः। *सहगमनेति। यत्तु आत्ममरणस्य निषिद्धत्वेऽपि प्रवृद्धस्वर्गाभिलाषाया निषेधशास्त्रमालोचयन्त्याः सहगमनोपदेशः श्येनादिवद् इति। तन्न। तथा हि ये वदन्ति श्येनकरणिकायां हिंसारूपभावनायां विधिसंस्पर्शो नास्तीति प्रतिषेधसंस्पर्शस्यानर्थत्वमिति। तन्मते सहगमनशास्त्रेणात्महिंसाया एव स्त्रिया विधानेन प्रतिषेधसंस्पर्शो नास्ति। ये तु वदन्ति-मरणानुकूलव्यापाररूपत्वात् श्येनोऽपि हिंसैव श्येनश्च रागादिप्रयुक्तहिंसारूपत्वात्प्रतिपिद्ध इति तन्मते ऽपि मरणस्यैव स्वर्गसाधनतयाऽनुगमनशास्त्रेण विधानाद् रागप्रवृत्तेऽपि मरणे निषेधस्पर्शाभावात्। *अथर्वाङ्गिरसीरिति। आर्थवणवेदीयाङ्गिरसशाखायां मारणादिप्रयोगानां विधानात्। *कूपादाविति। तत्र हि कूपोऽनेन खानितोऽतोऽहमात्मानं व्यापादयामीत्येवं कूपखनननिमित्तव्यापादने तस्मात्कूपकर्तुः कारणकारणत्वमेव। औषधादियत्नानन्तरं मरणे तु वचनादेव प्रायश्चित्ताभावः। *प्रयोजकस्य यदिति। कथं पुनः प्रयोजकव्यापारस्य हिंसात्वम्। तन्मरणाननुकूलत्वात्। अन्यथा मातापित्रोरपि हिंसकत्वापत्तेः। सत्यम्। यत् खलु स्वरूपव्यतिरिक्तकार्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारं तत्कारणम्। "यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद्" इत्यत्र हि यथा नैन्द्रवायवाग्रतायां सोम-

यागः स्वरूपेण कारणमेवं मातापितरावपि । *प्रायश्चित्तमिति । ननु प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेदिति स्मृतेः कामकृतस्य कथं प्रायश्चित्तेन नाशः । अत एव गौतमेन नहि कर्म क्षीयत इति प्रायश्चित्तानाश्यत्वमुक्तमिति चेत्सत्यम् । "तरति ब्रह्महत्यां यो ऽश्वमेधेन यजते" इति विधिप्रामाण्यमाश्रित्य कुर्यादित्यपरे इति गौतमेनैव सिद्धान्तितम् । योगीश्वरोऽपि विहितं यदकामानां कामात्तद् द्विगुणं भवेदिति । अत एव श्रोत्रियवधादौ मरणान्तिकप्रायश्चित्तम् । *विहितत्वादिति । श्येनयागाङ्गभूतपशुहिंसादिविधिनिबन्धनास्ता न निषिध्यन्ते । या तु तेनाभिचारयागेन शत्रुवधात्मिका हिंसा सा द्वेषनिबन्धनैवेति विध्यसंस्पर्शान्निषिध्यत इत्यर्थः । *चोदनालक्षणइति । चोदना विधिः लक्षणं यस्य तादृशो ऽर्थः । बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनं य सः धर्मः । अर्थो धर्म इत्युक्ते भोजनादावतिव्याप्तिः । तस्य विधिप्रमाणकत्वाभावान्निरासः । श्येनस्यापि विधिप्रमाणकत्वात् तद्वारणायार्थ इति । श्येनस्तु हिंसाजनकत्वाद्बलवदनिष्टनरकानुबन्धीति तन्निरासः । सचायं क्रियारूपो यागहोमादिः द्रव्यरूपो गोदोहनादिः गुणरूपो नीचैस्त्वोच्चैस्त्वादिः । एवं च धर्मे प्रमाणं चोदनेति सिद्धम् । तथाहि विधिवाची लिङादिश्चोदनेत्युच्यते ।तदुक्तं वार्तिके—

प्रवर्तते इति ज्ञानं येन शब्देन गम्यते ।
स चोदनोच्यते शब्दः प्रवर्तनफला मतिः ॥ इति ।

चोदनाया वैदिकवाक्यनिष्ठत्वात् घटं कुर्वित्यादिलौकिकवाक्यव्युदासः।लिङादिश्च प्रवर्तनारूपविधिबोधकः । प्रवर्तना च इष्टसाधने भवतीति यागादेरिष्टसाधनत्वं गम्यते ॥ ४१ ॥

(क० टी०) उक्तेऽर्थे परसंमतिमप्याह *यत्रेति । *एतत्-अ लप-

पापसत्त्वम् । तदेवाह *आद्येति । *तत्र–स्वर्गे । *सदृशेति दुःख-विशेषणम् । *तदिति । सुखेत्यर्थः । *उभयम्–सुखं दुःखं च । आद्यार्द्धस्योक्तानाशयकत्वेन दुःखसामान्याभावाशयकत्वम् । ननु स्वर्गे विषयसुखस्यैवाभावात्कुतस्तत्संपादनक्लेशो ऽत आह *स्व-र्गेऽपीति । *एवं च—द्वयोरेव निरासेनाल्पदुःखसत्त्वे च । उपसंहरति *तस्मादिति । उक्तार्थस्य ततो ऽस्पष्टतया प्रती-तेर्विनिगमकाभावाच्चाह *यद्वेति । *स्वम्–स्वर्गसुखम् । *उक्तेति । पञ्चशिखाचार्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । वैपरीत्यनिरासायाह *ज्यो-तिष्टोमेति । एतेन तत्र तद्वन्न पापमिति पूर्वोक्तम् । एवं 'यन्न दुःखे-न'’इत्यर्थवाद एवेत्यपि तथा । एवं चोक्तवाक्यतः पापस्याल्पत्वक-ल्पनमयुक्तम् । सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनपटेनेति न्यायेन निषेध-कल्पपापस्य समांशे एव संकोचकत्वासंभवात् संकोचस्याप्येकदे-शबाधकत्वादिति अनयैवानुपपत्त्या इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिक-दुःखाजनकत्वमपि विधिशक्तौ प्रवेशयन्त इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्य-त्वम्–इत्यादित्रयम् विधिशक्यम् ज्योतिष्टोमादौ पशुहिंसाज-न्यपापापत्त्या शिष्टानामप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय तृतीयमिति चायुक्तमे-वेति स्पष्टं भूषणे । तदाह *इतिदिगिति । ननु श्येनेनेत्यादिविधेस्त-च्छत्र्वारिमरणस्यापि वैधहिंसात्वेन निषेधाविषयत्वं न स्यात् । या वेद-विहितेत्यादिस्मृतिबोधितमल्पहिंसात्वं वा स्यादत आह *श्येनेनेति । *विधीति । विधिजन्यप्रवृत्तिकर्मत्वरूपविधीत्यर्थः । तथाच तत्र वि-धिना ऽनर्थहेतुत्वाप्रतिक्षेप इति भावः । द्वितीये दोषमाह *यज्ञान्त-रेति । *अत एव–पूर्णनिषेधविषयत्वादेव । *तत्–वधरूपम् । *तत्र–श्येने । तस्याधर्मत्वापत्तिरत आह *श्येनस्त्विति । ननु वदतो व्या-घातो ऽत आह *मरणोद्देशेनेति । प्रकृते श्रौतेत्यनेन तत्त्वनिरास इति तस्य तल्लक्षणाक्रान्तत्वाद्धर्मत्वमेव । एतेन नहिंस्यादिति हिंसिधा-तुप्रवृत्तिनिमित्तं मरणान्तत्वविशिष्टं तदिति अन्योक्तम्, तदन्यत्व-रूपपुरुषार्थप्रतियोगित्वविशिष्टं तदिति अन्योक्तम् । पुरुषार्थनिषेध-प्रतियोगित्वमात्रविशिष्टं तत् वैधस्य विधिविरोधान्न निषेधविषयते-त्यप्पदीक्षितोक्तमप्यपास्तम् । नन्वदृष्टाद्वारकेति विशेषणमेवो-क्तेष्टसाधकं कुतो न दत्तमत आह *तस्मादिति ।

न ब्राह्मणो वेदयीत किञ्चिद्राजनि धर्मवित् ।

स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ।
स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् ॥ इत्यादिः ।

स्ववीर्यमेव द्विजस्याह *श्रुतीरिति । प्रकारान्तरमाह *क्षत्रियइति । *श्रौतस्यैवेति । प्रायश्चित्तालपत्वात् । एतेन तान्त्रिकव्यवच्छेद इत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । अतस्तथोक्तम् । यथाश्रुतासङ्गतेराह *श्रुतीति । *गवि-वर्लीवर्दे । अस्य फलान्तरमाह *एवमिति । अस्यार्थमाह *ब्राह्मणेति । तथाव्याख्यानफलमाह *तथेति । नन्वत्र तथा वारणे ऽपि मरणकामनया कृतस्यापि तत्त्ववारणाय तद्विशेषणमावश्यकमत आह *मरणोद्देशेनेति । मरणकामनयेत्यर्थः । यद्यप्यदृष्टाद्वारकेति विशेषणेनापि श्येने न दोषस्तथापि मन्वनुरोधेन तथोक्तस्य फलान्तरमप्याह *श्रौतेति । उक्तमानवे श्रुतीरित्युक्त्या तन्त्राद्युक्ताभिचाराणामुपपातकत्वाद्धिंसात्वाच्चाधर्मत्वलाभेनेदमेव विशेषणं ज्याय इति भावः । नन्वेवं श्येने ऽविगानेन शिष्टानां प्रवृत्तिः स्यादत आह* श्येनादाविति । नन्वेवं श्येनकरणकाले शत्रुं हन्तीति प्रयोगो न स्यात्तस्याहिंसात्वादत आह *श्येनेति । ननूपपातकप्रकरणे 'अभिचारो हीनकर्म च' इति मनूक्तेरभिचारत्वेनोपपातकत्वान्नरकजनकत्वेन कथं तस्य धर्मत्वम् । न च तद्वैधेतराभिचारपरम् । सर्वेषामभिचाराणां वैधत्वादत आह *उपेति । *एवं च—तस्योपपातकत्वाभावेच । ननु साक्षात्कर्तृत्वमेव कुतो नात आह *मरणेति । एवं च किञ्चिन्निमित्तं विना तदसंभवेन तेनान्यथासिद्ध्या न तस्य तत्त्वमिति भावः । तदधिकरणपूर्वपक्षमतेनाह *श्येनेति । तस्य वधेत्यर्थः । सिद्धान्ते तु अग्नये रुद्रवते पशुरिति पशुवधो बोध्यः । तत्रैवाह *कृते इति । *ब्राह्मणेति च । *मन्वादीति ।

विधाता शासिता वक्ता मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुष्कां गिरमीरयेद् ॥ इति मनुः ।

अकुशलं अकुशलसंपादकाभिचारम् । शुष्का गीराक्रोशवाक्यम् । *तद्विषये-ब्राह्मणविषये । परसंमतमपीदमित्याह *भाट्टाइति । तत्रार्थपदव्यावर्त्यं तु निषिद्धकलञ्जभक्षणाद्येवेति भावः । शिष्टाशिष्टयोस्ते तु प्रागुक्ते एव । इदं दूषयति *परेत्विति । ननु व्यावर्त्यमु-

क्तमेवात आह *निषिद्धेति । *तस्मादिति । एतेनार्थपदव्यावर्त्य-त्वादधर्मत्वमेवेति गुरूक्तमप्यपास्तम् । तदाह *इत्यलमिति ॥ ४१ ॥

यत्तु मीमांसकैः "वाजपेयेन यजेत"इत्यादौ वाजपे-यपदे न द्रव्यं सुरारूपं स्वपदोपात्तयागरूपकरणावरु-द्धायां स्वर्गभावनायां बहिर्भूतद्रव्यस्य करणत्वेनान्व-यासम्भवाद्, वाजपेयवतेति बोधे तु मत्वर्थलक्षणा, वाजपेयेन यागं भावयेद् यागेन स्वर्गं भावयेदिति बोधे वाक्यभेदापत्तिस्तस्माद् तन्नामधेयमिति सिद्धान्त इत्युक्तम्। तत्र मत्वर्थलक्षणेत्यस्य तत्कृतासाधुत्वं दोष इत्यर्थः । तदर्थे तेषां प्रत्ययानां साधुत्वबोधकव्या-करणेन तत्रार्थे लक्षणया प्रकृतिप्रयोगस्यासाधुत्वबोध-नात् । 'कुन्ताः प्रविशन्ति'इत्यादावपि कुन्तत्वादीनां तत्संयोगिन्यारोपो नतु कुन्तसंयोगित्वेन लक्षणा। अत एव बाभ्रव्य इत्यर्थे बभ्रुरित्यादीनामसाधुत्व-मुक्तं "परश्च"इति सूत्रे भाष्ये । नच तद्भाष्यं शक्तिभ्रमे-ण बोधेऽप्यसाधुत्वपरम्। शक्तिभ्रमस्य दुरुपपादतायाः प्रागुक्तत्वात्। तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे ऽणादिप्रत्ययस-मासयोः साधुत्वस्य सूत्राद्बोधेन तत्रार्थे ऽन्यशब्दस्य लक्षणया ऽप्यसाधुत्वमित्यर्थस्य सूत्रस्वारस्येन लाभा-च्च । एतन्मूलक एव 'विभक्तौ न लक्षणा'इति प्रवादः । रघूणामन्वयमित्यादौ तदपत्ये रघुत्वारोपो बोध्यः । "सोमेन यजेत"इत्यादौ छान्दसी मत्वर्थलक्षणेति बोध्यम् । अर्शआद्यजन्तं वा सोमपदम् ।

अत एव "प्रोक्ताल्लुक्" इति सूत्रे प्रोक्तार्थकप्रत्य-यान्तादित्यर्थे प्रोक्तादिति भाष्यमित्याशङ्क्य सौ-

ञो निर्देश इति भाष्ये समाहितम् ।

अत एव "गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः" इति वचनं वार्त्तिककृताऽऽरब्धम् । अन्यथा तद्वति लक्षणयैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । लुगपि समानाधिकरणद्रव्यवाचकसत्त्व एव । लक्षणाऽपि तत्सत्त्वे एव । तत्रैवानुपपत्तिप्रतिसन्धानात् । नच लुकाऽपि लक्षणैवान्वाख्यायत इति वाच्यम् । शास्त्रबोधितत्वेन तत्र साधुत्वस्य निर्बाधत्वात् । गुणगुणिनोरभेदस्यापि सत्त्वेन तत् प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । "गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि" इत्यनेन तत्र पक्षे लिङ्गादिसिद्धिर्बोध्या । अन्यत्रापि नामधेयत्वबीजं पूर्वमीमांसायां स्पष्टम् । नामधेयत्वे च वाजपेयादिपदं पदपरम् । मत्वर्थलक्षणायामसाधुत्वे ऽप्यस्यां तत्त्वाभावात् । स्वरूपस्यापि पदशक्यत्वाच्च । पदतदर्थयोश्चाभेदाध्यवसायस्य पूर्वमुपपादितत्वेन 'वाजपेयपदाभिन्नो यागः' इति बोधे पश्चात्साङ्गोपाङ्गविधिपर्यालोचने प्रवृत्तिनिमित्तरूपवैजात्योपस्थितौ 'विजातीयोऽयं यागो वाजपेयपदशक्यः' इति शक्तिग्रहे ऽन्यत्र तेन पदेन यागविशेषोपस्थितिः । 'इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति' इत्यादौ सहकारतर्वधिकरणकं मधुरस्वणं यत्कर्तृकं स पिकपदाभिन्न इति बोधे सहकारे कोकिलत्वजातिमत एव मधुरस्वणं जानतस्तद्वैजात्योपस्थितौ तदवच्छिन्ने पिकपदशक्तिग्रहे तेनरूपेण बोधः ।

यत्तु पदस्य वाच्यतासम्बन्धेन यागेऽन्वय इति

तन्न। सम्बन्धाप्रसिद्धेःपूर्वमनुपस्थितसम्बन्धस्य भाना-ङ्गीकारे ऽपि सर्वथा ऽप्रसिद्धस्याज्ञातस्य संबन्धस्य भानाननुभवात्। वाजपेयपदोत्तरतृतीयाया असाधु-तापत्तेश्च । करणाभेदेन हि सेति सिद्धान्तः ।

यदपि वाजपेयपदं क्वचिच्छक्तमिति सामान्याका-रशक्तिग्रहेण सामान्यतो वाजपेयपदशक्य इत्युप-स्थित्या ऽभेदान्वय इति । तदपि न । तथोपस्थितेः कारणाभावात्। किंचिदित्येवोपस्थितेश्च । नहि किं-चिदभिन्नो याग इति बोधो ऽनुभवसिद्धः ।

किंच वाजपेयपदस्य योगेन सुराद्रव्ये शक्ति-ग्रहसत्त्वेनेह शक्तिग्रहासम्भवादित्यलम् ॥ ४२ ॥

(कुं० टी०) *सुरारूपमिति। विधीयत इति शेषः। तथा च गुणविधिरयम् । *असम्भवादिति । यागस्य तु त्यागरूपस्य क्रियात्वाभावेन तत्र कारकान्वयासम्भवात् । *वाजपेयेनयागमिति । ननु यदि यजेतत्याख्यातेन क-र्मत्वं यागस्योच्येत तदा वाजपेयगुणेन यागं कुर्यादिति वा-क्यार्थः स्यात्। यदि तु करणत्वं स्याद तदा यागेन स्वा-राज्यं भावयेदिति स्यात् तत्कथमुभयसबन्धसम्भव इति चेत् । सत्यम्। यागभावनयोः संबन्धमात्रं यजेतेति श्रुत्या उच्यते। तच्चाविशेषाद्वाजपेयगुणं प्रति यागस्य कर्मता, फलं प्रति कर-णताऽपि । *वाच्यभेदापत्तिरिति । विधेयभेदादिति भावः । नच तन्त्रेण यागस्य उभयान्वयः शङ्क्यः। गुणं प्रति विधे-यत्वं फलं प्रत्यनुवाद्यमिति विरुद्धत्वापत्तेः । तस्माद् वाजं सुराद्रव्यं पेयमस्मिन्निति सुराग्रहविधानान्नामधेयत्वम् । *तदर्थे

इति । मतुबर्थे । मतुबादिसाधुत्वबोधकव्याकरणेन लक्षणया प्रकृतिमात्रप्रयोगस्यासाधुत्वं बोध्यत इत्यर्थः । *दुरुपपादताया इति । शक्तेः पदतदर्थघटितत्वात् । कथं तर्हि सोमेनेत्यस्य सोमवतेत्यर्थस्तत्राह *छान्दसीति । सोमादिपदानां द्रव्ये प्रसिद्धतया सामानाधिकरण्यासम्भवात् । *अन्यत्रापीति । तद्यथा "चित्रया यजेत"इत्यत्र चित्रत्वस्त्रीत्वयोर्गुणयोर्विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गाच्चित्राशब्दो नामधेयम्, एवम् "अग्निहोत्रं जुहोति"इत्यत्र वाक्यान्तरेण कर्मणो विहितत्वाभावेन तदनूद्य गुणविध्यसम्भवाद् नामधेयत्वम् । "श्येनेनाभिचरन्यजेत"इत्यत्र "यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते" इत्युपमया स्तुतिदर्शनाद् श्येनो नामधेयम् । ननु "अग्निहोत्रं जुहोति"इत्यस्य कथं कर्मविधित्वं द्रव्यदेवतयोरभावात् । तस्माद्दध्यादिवाक्यविहितकर्मणो ऽनुवादोऽस्तु इति चेत्, सत्यम् । तथा सति कर्मणो विहितत्वाभावेन दधिरूपगुणविधानं कुत्र स्यात् । ननु वाजपेयादिशब्दानां पदपरत्वे लक्षणापत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह *मत्वर्थेति । वस्तुतो लक्षणा नास्तीत्याह *स्वरूपस्यापीति । अन्यत्राप्येषैव गतिरित्याह *इहसहकारेति । अत्रापि हि प्रथमं सामान्यरूपेण शक्तिग्रहः पश्चाद्विशेषबोधः । *पदस्येति । वाजपेयादिपदस्य *वाच्यतासंबन्धेनेति । वाजपेयपदवाच्येन यागेनेत्यर्थः । *संबन्धाप्रसिद्धेरिति । वाजपेयपदवाच्यस्य ज्ञातत्वाभावात् । शाब्दबोधे योग्यताज्ञानस्यापि हेतुत्वात् । तदहेतुत्ववादे ऽपि संसर्गांशे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वात् । *अनुपस्थितस्येति । श्रुत्यादिभिः संबन्धसामान्योपस्थितौ प्रकरणादिवशाद्विशेषोपस्थितिरिति भावः । *सर्वथा प्रसिद्धस्येति । उपस्थिता-

नामेव संबन्धानां मध्ये प्रकरणादिवशाद्विशेषानमाय: । इह तु वाजपेयपदवाच्यस्याज्ञानत्वान्न तत्संभव इति भाव: । ये वदन्ति तात्पर्यग्रहो न शाब्दबोधे हेतुरपितु प्रामाण्यग्रह एव, न-द्रीत्याऽपि दोषमाह *साधुतापत्तेश्चेति । वाजपेयपदोपात्ततृतीय-या यागस्य करणत्वबोधासम्भवात् । *अभेदान्वयइति । वा-जपेयपदशक्याभिन्नेन यागेनेत्याकारक: । *तथोपस्थिते:-सामान्योपस्थिते: । *कारणाभावात्—उत्पादकाभावात् । *सुराद्रव्ये इति । वाजं सुराद्रव्यं पेयं यस्मिन्निति व्यु-त्पत्ते: । तत्र च सुराग्रहा गृह्यन्ते इति श्रुतिर्मूलम् ॥ ४२ ॥

(क० टी०) प्रसङ्गान्मीमांसकोक्तिं यथाश्रुतां सङ्गतां तत्सि-द्धान्तस्य सम्मतत्वात्परिष्करोति *यत्त्विति । *मीमांसकैर्भट्टानुया-यिभि: । वाजो ऽन्नं तद्विकार: सुरा वाजं च तत्पेयं चेति व्युत्प-त्तिस्तदाह *नद्रव्यमिति । *यागनचेति । तादृशेत्यादि: । *वाक्य-भेदेति । विधेयानेकत्वात् । *तस्माद्-गुणविधावुक्तदोषत्रयात् । *नामेति । वाजं पेयं यत्रेति योगेन तत्प्रख्यन्यायेन । सुराद्रव्यस्य व-चनान्तरेण विधानात् । लक्षणाया जघन्यवृत्तित्वेऽपि स्वतो दुष्टत्वा-दाह *तत्रेति । ननु गङ्गामित्यादौ न तत्कृतासाधुत्वं दृष्टमत आह *तदर्थे इति । नन्वेवं कुन्तादिपदस्य तत्संयोगिनि लक्षणे-त्यसङ्गतं स्यादत आह *कुन्ताइति । तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तानामि-त्यर्थ: । निरूपितं चैतच्छक्तिवादे । *अत एव-व्याकरणस्यासाधुत्व-बोधकत्वादेव । *इत्यर्थे-इत्याद्यर्थे । *दुरुपपादतायाइति । पदतदर्थ-घटितत्वात् । तत्रैव दोषान्तरमाह *तत्सम्बन्ध्येति । अपिना भ्रम: । एवंच सङ्कोचो न युक्त: । *एतदिति । असाधुत्वेत्यर्थ: । दीक्षितायु-क्तेरसाङ्गत्यायोक्तैव गतिरन्यत्रापीत्याह *रघूणामिति । इत्यादाव-पीत्यर्थ: । नन्वेवं सोमद्रव्यस्यान्यतो ऽप्राप्तत्वात् तत्र का गतिरत आह *सोमेनेति । अगत्येति भाव: । इदमपि मीमांसकमतेन न सिद्धान्ते इत्याह *अर्दाश्राधजिति । *अत एव-प्रकारद्वयाङ्गीकारा-

देव । सौत्र इत्यस्य तत्त्वेन छान्दस इति अर्शआद्येतिसूत्रकृत-इति वेत्यर्थः । *अत एव-तया तत्र प्रयोगे ऽसाधुत्वादेव । तदेवाह *अन्यथेति । तदसत्त्वे इत्यर्थः । ननु पदान्तरसमभिव्याहारे लक्षणायाः सिद्धावपि न केवले इति तदर्थं वार्तिकमावश्यकमत आह *लुगपीति । केवले मतुप एवाभावात् । गमकाभावाल्लघवादाह *न चेति । अपिनोक्तभाष्यसमुच्चयः । सम्भावनायां वा । ताभ्यांताऽपि नोक्तदोष इत्याह *शास्त्रेति । ननु सिद्धान्ते वार्त्तिकं प्रत्याख्यातमिति कथं प्रकृते तत्साधकमत आह *गुणेति । अपिना भेदः । ननु प्रत्याख्याने तेषां गुणवाचकत्वेनाजहल्लिङ्गत्वम् , तस्य चैकत्वात्कथं लिङ्गादिसिद्धिरत आह *गुणेति । *तत्र पक्षे-प्रत्याख्यानपक्षे । आदिना द्विवचनादिः । *अन्यत्रापीति । अयं भावः-उक्तरीत्यैवोद्भिदत्पदमपि फलोद्भेदनकारित्वयोगेन तथा, अग्निहोत्रपदमपि 'यदग्नये च'इत्युक्तेरग्निदेवताप्राप्त्या देवताविध्यसम्भवाद्देवताकत्वयोगेन तथा, श्येने तु "यथा व" इति वाक्यशेषदर्शितोपमानोपमेयभावेन तथा इत्यादि बोध्यम् । तत्र तत्त्वं न तदुक्तरीत्या किन्त्वौपेतिप्रागुक्तसिद्धान्तरीत्येत्याह *नामेति । नन्वेवं लक्षणातादवस्थ्यमतआह *मत्वर्थेति । *अस्याम्-पदे लक्षणायाम् । वस्तुतो नात्र सेत्याह *स्वरूपेति । *पूर्वम्-आरम्भे । *पर्यालोचने-प्रवृत्तिनिमित्तविशेषपरिचये सति । *अन्यत्र-सङ्कल्पादौ । इयं गतिरन्यत्राप्यावश्यिकेत्याह *इहेति । नैयायिकनव्योक्तिं खण्डयति *यत्त्विति । ननु वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन तत्र कथमत आह *पूर्वमिति । ननु योग्यताज्ञानवत्संसर्गांशे तात्पर्यग्रहो ऽपि न शाब्दबोधहेतुः किन्तु प्रामाण्यज्ञान एवेति नोक्तदोषो ऽत आह *वाजेति । जीर्णनैयायिकोक्तिं खण्डयति *यदपीति । शक्तिग्रहोपस्थितिबोधानां समानप्रकारत्वानियमादाह *तथा ऽपि । इष्टापत्तावाह *नहीति । अभ्युपेत्येदम् । वस्तुनः स एव नेत्याह *किञ्चेति । तत्र पूर्वपक्ष आह *सुरेति । किञ्च तेनाभेदेनान्वयस्य बाधाद् बहुव्रीहिरूपयोगेनापि न निर्वाहस्तथा सति 'द्रव्यं घटः' इतिवत्सामान्यविशेषभावेन ततो वैजात्यरूपेण बोधानापत्तिस्तस्मादुक्तरीत्यैव शरणम् । तदाह *अलमिति ॥ ४२ ॥

प्रवर्तना च लिङादेर्द्योत्या पचेत्यादौ विनाऽपि लिङादिकं प्रवर्तनाप्रतीतेः । अन्तर्भावितण्यर्थे प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वस्य दृष्टत्वाच्च । कर्त्रादिष्वपि द्योत्यताया एव दृष्टत्वाच्च । अत एव 'निमन्त्रयेय भवन्तम्'इत्यादौ धातुना निमन्त्रणस्योक्तत्वे ऽपि लिङ्सिद्धिः । यद्वा ऽत्र "अर्हे कृत्यतृचश्च"इति लिङ्लोटौ निमन्त्रणादिनिष्ठमर्हत्वं चावश्यकर्तव्यतालक्षणम् ।

किञ्च तस्या वाच्यत्वे तस्या एव विशेष्यत्वेन तत्रैकत्वेन द्विवचनानापत्तिः । संख्यायाः स्ववाचकप्रत्ययान्तजबोधविशेष्य एवान्वयात् । कर्तृगतसंख्यायास्तन्निष्ठधात्वर्थ इव तद्विषयकप्रवर्तनायामप्यारोपणात्तत्साधुत्वमित्यपि क्लिष्टम् । तत्र धातूपस्थितव्यापाराणां मध्ये प्रयोजकव्यापारस्य विषयितया विशेषणत्वम् । इतरेषां तु विषयतया विशेष्यत्वम् । एवंच पचेदित्यादावेककर्तृका प्रवर्तनाविषयीभूता पाकानुकूला क्रियेत्यादिरीत्या बोधः ।

यत्तु द्योतकत्वे ऽपि प्रवर्तना विशेष्येति तन्न । द्योत्येऽर्थे विशेषणताया एव न्याय्यत्वात् ।

किंच तस्या विशेष्यत्वे देवदत्तादेः प्रधानभूतधात्वर्थानाश्रयत्वेनाकर्तृत्वे कर्तरि लिङाद्यनापत्तिः ।

किंच "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः"इत्यादौ सत्त्वप्रधाने कृदन्ते प्रवर्तनाया विशेषणत्वमावश्यकमिति सर्वत्र तथैवोचितम् । तत्र हि प्रवर्तनाविषयाध्ययनकर्म स्वाध्याय इति बोधः । प्रवर्तनाविषयत्वेन बुद्धस्य धात्वर्थस्य भाव्यत्वेन ग्रहात् । कथंभावाकाङ्क्षा गुरूपसदना-

दिविधिना निवर्तते । करणाकाङ्क्षा च बाह्यैरध्ययन-नियमविधिभिर्निवर्तते । फलाकाङ्क्षा च यज्ञादिविधिभिः ।

यद्वा गुरूपसदनं करणं नियमश्चेतिकर्तव्यता । अयं विधिः सम्पूर्णवेदस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वबोधकः । निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति वाक्यान्तरादध्ययनस्य नित्यत्वमपीति नित्यकाम्यमेतदित्याहुः । तत्र सकलकारकविशिष्टे धात्वर्थे प्रवर्तनाया विशेषणत्वे विधिप्रत्ययस्तात्पर्यग्राहकः । एवंच प्रवर्तनाऽऽक्षिप्तमज्ञातज्ञाप्यत्वं श्रेयःसाधनत्वं च विशिष्टे एव । धात्वर्थस्य प्राप्तत्वे तु तात्पर्यतो गुणांशे पर्यवस्यति । प्रवर्तनाऽत्र वर्तमानकालैव भासते शब्दशक्तिस्वभावात् । इतरधात्वर्थस्तु भविष्यत्काल एव तत एव । एतेन प्रेरणाप्रयोज्यपाकवर्तमानतादशायां पचेदिति स्यादित्यपास्तम् ।

विधिलिङादावुत्तमस्तु न । स्वप्रवृत्तौ स्वप्रेरणाया अकारणत्वेन तज्ज्ञानानुपयोगात् । इदमेवाभिप्रेत्योत्तमपुरुषो विधिशक्तिप्रतिबन्धक इति तान्त्रिकाः । एवं यच्छब्दयोगैवकारादियोगो ऽपि विधिशक्तिप्रतिबन्धक इति बोध्यम् । इति तिङर्थविचारः ॥ ४३ ॥

(कुं० टी०) *अतएव—द्योतकत्वादेव । *विशेष्य-

१ अयं-आहुः-अयं पाठः कलानुरोधी एकस्मिन्नेव मूलपुस्तके उपलब्धोऽत्रावस्थापितः ।

त्वेनेति । पचेदित्यादौ पाकविषयिका प्रेरणेत्यर्थात् । ज्ञानेच्छादीनामेव सविषयकत्वमिति नियमे तु मानाभावः । अन्यत्रापि तदनुभवात् । *स्ववाचकेति । कर्तृगतद्वित्वादेः क्रियायामारोपात् । *विषयतयेति । प्रेरणाविषयः पाकः इत्यर्थात् । *देवदत्तादेः—प्रयोज्यस्य । *करणाकाङ्क्षा—प्रवर्तकाकाङ्क्षा । *तत एव—शब्दशक्तिस्वभावादेव । *इतिस्यादिति । पाकस्य वर्तमानत्वात् । *अकारणत्वेन—अनपेक्षितत्वेन । *यच्छब्दयोगेति । तेनानुवाद्यत्वप्रतीतेः । इति तिङर्थविचारः ॥ ४३ ॥

(क० टी०) एवं साधिते प्रवर्तनाया लिङर्थत्वे परसंमतवाचकतापक्षनिरासेन सिद्धान्ते द्योतकतापक्षमाह *प्रवर्तनाचेति । अपूर्वकल्पना नेत्याह *अन्तरिति । पञ्चभिर्हलैः कृषतीत्यादावित्यर्थः । एकवाक्यताऽप्यत्रेत्याह *कर्त्रादीति । *अत एव—द्योतकत्वादेव । तत्समुच्चयस्यान्यत्र दृष्टत्वात् । संभवात्पक्षान्तरमाह *यद्वेति । *लक्षणम्—लक्षणमेव । एवमदुष्टं द्योतकत्वमुपपाद्य पक्षान्तरे दोषमाह *किञ्चेति । तद्विषयमादाय न तदित्याह *संख्याया इति । ननु तत्र यथा निर्वाहस्तथा ऽत्रापीत्यत आह *कर्तृगतेति । प्रत्यासत्तिं सूचयन्नाह *तन्निष्ठेति । प्रत्यासत्तेरेव आह *क्लिष्टमिति । बोधप्रक्रियामाह *तत्रेति । द्योतकत्वे सतीत्यर्थः । लिङाद्यन्ते वा । प्राचीनमतं खण्डयति *यत्त्विति । *तस्याइति । यतो द्योतकत्वे इत्यादिः । ऐकरूप्यायाह *किञ्चेति । *सर्वत्र—पचेदित्यादावपि । नन्वप्रधानत्वे तस्याः कथं त्र्यंशात्वमत आह *प्रवर्त्तनेति । *भाव्यत्वेन—साध्यत्वेन । आकांक्षायां हेतुरयम् । आद्ययोर्विनिगमनाविरहादाह *यद्वेति । अर्थवादपादे सकलमीमांसकोक्तं सिद्धान्तमाह *अयम्—विधिरिति । *पर्यवेति । पर्यवसाय्यध्ययनकर्मत्वबोधक इत्यर्थः । एवं च काम्यत्वं सिद्धम् । अत एवाह *निष्कारणेति । *वाक्यान्तरात्—श्रुत्यन्तरात् । आहुरित्यरुचिबीजं तु प्राक् प्रतिपादितं ध्येयम् । *नित्यामिति । तादृशविधिना संपूर्णवेदस्य स्वरूपतः प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वबोधने ऽप्यध्ययनस्य तत्त्वाबोधनात् । अत एव न-

तद्विरोधोऽपीति।अत एवायमित्याहुरित्यन्तः पाठो न दृश्यते क्वचित्। *तत्र–तयोर्विशेषणविशेष्यभावे सति। *विधीति । तेन कर्तुर्वो-धनात्कारकान्वयं विना धात्वर्थस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । *एवं च–कारकाविशिष्टक्रियाया एव प्रवर्तनाविषयत्वे च । *गुणांशेइति । यथा "दध्ना जुहोति" इत्यादौ । *अत्र–लि-ङादौ । *तत एव–शब्दशक्तिस्वभावादेव । *एतेन—तत एव तस्य तत्त्वेन । *तान्त्रिकाः–मीमांसकाः । स्पष्टं चेदं "विधिमन्त्र-योरैकार्थ्यमैकशब्द्याद्"इत्यधिकरणे द्वितीयाध्यायादिभागे। "देवांश्च याभियंजते, अग्नीदग्नीन्विहर, बर्हिर्देवसदनं दामि, यस्योभयंहविः" इति तत्रोदाहृतम्। *एवकारेति। अत एव "औदुम्बरो यूपो भवति" इत्यादेः "यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवैनम्"इत्यादेश्चार्थवादत्वं सि-द्धान्तितं पूर्वमीमांसायाम् । एवं च 'तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादे-यलक्षणम्'इत्यभियुक्तोक्तं चिन्त्यमेव । आदिना वाऽपिशब्दादिप-रिग्रह इति स्पष्टम्। लक्षणं मिताक्षराव्याख्यायाम्। सम्बोधनविभक्ते-रपि इति तत्त्वं बोध्यम् । इति तिङर्थविचारः ॥ ४३ ॥

पिपठिषतीत्यादौ सनर्थ इच्छा । तस्याः प्राधा-न्यानुभवात् । तत्र धात्वर्थस्य कर्मत्वसमानकर्तृक-त्वैतदुभयसम्बन्धेन विशेषणता । "धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा"इति सूत्रस्वरसात्। "गमे-र्ग्रामः कर्म इषेस्तु मे कर्मणि"इति सन्सूत्रस्थभा-ष्योक्तेः । अस्मात्कर्मण्यपि लादयः ।

अत एव निदिध्यासितव्यो विजिज्ञासितव्य इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते ।

ननु ज्ञानस्वभावत्वाद्वर्त्तमानाऽप्याशंसा विषयभवि-ष्यत्वाद्भविष्यत्कालेति"आशंसायां भूतवच्च"इति सूत्रे उक्तम्, तद्रीत्या वर्तमानाया अपीच्छाया विषयभवि-ष्यत्त्वेन भविष्यत्कालत्वात्सन्नन्ताद्वर्तमानप्रत्ययास-

ज्ञप्तिरिति चेन्न । सन्प्रत्ययार्थेच्छायाः प्रधानत्वेन गुणभूतप्रकृत्यर्थाननुयायित्वात् । आशंसा तु न प्रत्ययार्थ इति प्रधानार्थानुयायिन्येव । आबाधादिवत् । प्रयोक्तृधर्मो ह्याशंसा । आशंसे इत्यादिशब्दप्रयोगे प्रयोक्तृधर्मः सा गम्यत इत्यन्यत्र विस्तरः ।

श्वा मुमूर्षति, कूलं पिपतिषतीत्यादौ आशङ्कायां सन् । श्वकर्तृकमरणविषयाऽऽशङ्केति बोधः । इच्छाऽऽरोपेणात्र प्रत्यय इति भाष्यसम्मते पक्षे उक्तोऽर्थः पश्चान्मानसबोधविषय इति बोध्यम् ।

सन्नन्ते पिपठिषति गन्तुमित्यादिवारणायैकार्थीभावः । तस्य पदविधित्वाभावे ऽपि "वावचनानर्थक्यं नित्यत्वात्सनः । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षश्चावृत्तिपक्षश्च । तत्र स्वभावत एतद् भवति वाक्यं वृत्तिश्च" इति भाष्यात्सः । वृत्तेरेकार्थीभावविषयत्वाद्वाक्यस्य व्यपेक्षाविषयत्वाद्भिन्नार्थत्वेन बाध्यबाधकभावाप्रसङ्ग इति कैयटाच्च ।

पुनःपुनरतिशयेन वा पचति पापच्यत इत्यादौ यङा प्रकृत्यर्थगतं पौनःपुन्यं बाहुल्यं वा द्योत्यते । बाहुल्यं कार्त्स्न्यम् । क्वचित्कौटिल्यगर्हाद्यपि । "नित्यं कौटिल्ये गतौ" "लुपसदचर–"इत्यादिशास्त्रप्रामाण्यात् । तद्विषये क्रियासमभिहारे यङ् न । अनभिधानात् ।

पाचयतीत्यादौ णिज्वाच्या प्रेरणा न तु द्योत्या । विशेषणत्वापत्तेः । एवं च तदाश्रयस्य कर्तृत्वानापत्तौ ण्यन्तात्प्रयोजककर्तरि लाद्यनापत्तिः ।

अत एव द्योतकतापक्षस्य तत्र भाष्ये प्रकृत्यर्थ-

विशेषणशब्देनोल्लेखः कृतः ।

किञ्चैवमपि प्रयोजकस्य कर्तृत्वाङ्गीकारे गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रयोजकव्यापारस्य गमिवाच्यत्वात्प्राधान्येन गत्यर्थत्वाच्च प्रयोजककर्तरि क्तस्यापत्तिः । द्योत्यस्य विशेष्यत्वाङ्गीकारे ऽपि पाचयति देवदत्तश्चैत्रेणेत्यादौ प्रधानीभूतव्यापारानाश्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानापत्तिः । मम तु धातुभेदान्न दोषः ।

न च स्वतन्त्रपदेन शब्दतः प्रधानस्यैवार्थतः प्रधानस्यापि ग्रहादुभयोः कर्तृत्वं तत्र प्रेरणायाः विशेषणत्वेऽपि तस्या अन्यानधीनत्वलक्षणमार्थं प्राधान्यमिति वाच्यम् । प्रयोज्ये कर्तरि तृतीयेव ण्यन्ताल्लादेरप्यापत्तेः । दुहादीनामप्रधाने कर्मण्यपि लादिस्वीकारेण लादिविधौ कर्त्राद्यंशे प्रधानन्यायाप्रवृत्तेः । तत्रार्थप्राधान्यस्य सत्त्वाच्च ।

किञ्चैवमन्तर्भावितण्यर्थे ऽप्युभयोः कर्तृत्वापत्तिः।

स्वसाध्यक्रियाजनकप्रयोक्तृत्वं स्वतन्त्रत्वमिति पक्षे ऽपि स्वतन्त्रं कारकं क्रियाजनकं कर्त्रित्यर्थे बाधकाभावेन क्रियायाः प्रधानभूताया एव ग्रहणान्नोभयोस्तत्त्वम् ।

मम तु तत्र प्रयोज्यकर्तुः प्रायेण करणत्वेन विवक्षा तत्क्रियाया अपि धातुना प्रायेण करणत्वेनैव बोधान्न तदाश्रयस्य कर्मत्वम् । क्वचित्तु तदपि । यथा गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ ।

तत्र प्रयोज्यव्यापारानुकूलव्यापारो धात्वर्थ इति

बोध्यम् । अत एव चारेणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य संकलयानीत्यादौ प्रयोज्यकर्तुश्चारादेः करणत्वमुक्तं भाष्याम् । चारेणेत्यस्यानुप्रवेशनान्वये ऽपि करणे एव तृतीयेति बोध्यम् । वाचकत्वे तु न दोषः । प्रयोज्यस्य ण्यन्तप्रकृत्यर्थकर्तृत्वेऽपि ण्यन्तार्थकर्तृत्वाभावात् । “ण्यन्तात्प्रधानकर्तरि लः” इति भाष्ये प्रधानत्वं लप्रकृत्यर्थकर्तृत्वरूपम् । स्पष्टं चेदं “हेतुमतिच” इति सूत्रे भाष्ये । इति सनाद्यर्थविचारः ॥ ४४ ॥

(कुं०टी०) ननु पुत्रीयतीत्यादौ पुत्रकर्मिका इच्छा इत्यर्थाद्धातुनैव कर्माभिधानात् कर्मणि न प्रत्ययः । एवं पिपठिषतीत्यत्रापि पाठकर्मिका इच्छा इत्यर्थेन कर्मणि लकारो न स्यादित्याशङ्क्याह *इषेस्तूभेइति । गमेर्ग्रामः कर्मेत्युक्तेर्ग्रामं ग्रामाय वा गन्तुमिच्छतीति गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्योः सिद्धिः । इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यत्र तु इच्छाकर्म ग्रामो ऽपीति प्रथमा । तस्मिन्नेव च कर्मणि लादयः । एवम् “आत्मा जिज्ञासितव्यः” इत्यत्रापि इच्छाकर्मणि कृत्यप्रत्ययः । *ज्ञानस्वभावत्वादिति । आशङ्कासंभावनयोरविशेष इति तत्सूत्रे वार्तिककृता आशङ्कितत्वात् । आशंसा अभिमतविषयिणी इच्छा, भवितव्यमनेनेति ज्ञानं संभावनमिति तु तयोर्भेदः । ज्ञानस्वभावत्वादित्यनेन ज्ञानवद् इच्छाया अपि भविष्यद्विषयत्वं सूचितम् । *वर्तमानाऽपीति । इच्छारूपाऽऽशंसा यद्यपि वर्तमाना तथाऽपि इच्छाविषयस्य भविष्यत्वाद्भविष्यत्काला अतस्तत्र भूतवद्वर्तमानवच्च लाभार्थम् “आशंसायां भूतवच्च” इति सूत्रमिति भावः । *सन्नन्तादिति । उक्तरीत्या पाठस्य भविष्यत्त्वेन पाठविषयकेच्छाया अपि भविष्यत्त्वाल्लुडाद्यनुपपत्तिरित्यर्थः

*प्रधानत्वेनेति । लडाद्युपस्थाप्यकालस्य प्रकृत्यर्थे एवान्वयात् । *गुणभूतेति । नहि गुणानुरोधि प्रधानम् । पूर्वोक्तभाष्यविरोधं परिहरति *आशंसात्विति । तत्र हि आशंसा विषयभूता । आशास्यमानक्रियावचनाद्धातोर्भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यय इत्यर्थः । *आबाधादिवदिति । यत्रहि पीडाविशिष्टः कर्ता तत्र द्वित्वं विधीयते अन्यथा तु पीडितादिशब्द एव स्यादिति भावः । *आशङ्कार्थ इति । सा च प्रयोक्तृधर्मः । शङ्के कूलं पिपतिषतीत्यर्थात् । अत्र स्वार्थे प्रत्यय इति कैयटोक्तेः । आशङ्काविषयभूतं स्वकर्तृकं मरणमिति बोधः । *इच्छाऽऽरोपणेति । यथाहि प्रवृत्तिरूपमिच्छाकार्यं चेतनेष्वस्ति एवमचेतनानामपीच्छाकार्यसादृश्यादिच्छाऽऽरोप्यते । 'यथा हि संनद्धरज्ज्वादिपाणिं दृष्ट्वा अद्धा अयं कटं चिकीर्षतीत्यनुमीयते, एवं लोष्टानां शीर्णतां भिदां च दृष्ट्वा कूलस्य पिपतिषाऽनुमीयते' इति भाष्योक्तेरिति भावः । *पश्चान्मानसेति । स्वकर्तृका मरणविषयिणी इच्छेत्येव तु शाब्दो बोधः । तच्च मरणस्याप्रियत्वादाशङ्कायां पर्यवसानम् । ननु क्यजादीनां सुबन्ताद्विधानेन पदविधित्वान्महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ सापेक्षे अस्तु वृत्त्यभावः । सनस्तु पदविधित्वाभावात् गन्तुं पिपतिषतीत्यपि स्यादत आह *पदविधित्वाभावेऽपीति । अत एव प्रकर्तुमिच्छति प्रचिकीर्षतीत्यादावुपसर्गस्य द्योतकत्वात्स इति स्पष्टं भाष्यकैयटयोः । एतेन सनपि एकार्थीभावविषय एवेति भावः । *पदविधित्वाभावेऽपि—पदविधित्वाभावेऽपि उक्तप्रयोगवारणाय एकार्थीभाव इत्यन्वयः । अत्रैव मानमाह—*वावचनेति । *सः—एकार्थीभावः । वाग्रहणं विनाऽपि कैयटो विकल्पमुपपादयति *वृत्तेरिति ।

यङन्ते निरूपयति *पुनःपुनरिति । *बाहुल्यं चेति ।

पौनःपुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहार इत्युक्तेः । *गर्हाद्यपीति । *द्योत्यन्त इति पूर्वेणान्वेति । *तद्विषये-कौटिल्यादिविषये । णिजर्थं निरूपयति *णिजूवाच्याप्रेरणेति । पाचयतीत्यस्य पाकविषयिका प्रेरणेत्यर्थः । *विशेषणत्वापत्तेरिति । प्रेरणाविषयपाके एव प्रयोजकस्य कर्तृत्वेनान्वयात् । द्योत्यत्वे विशेषणत्वापत्तिरित्यत्र मानमाह *अतएवेति । *किञ्चैवमिति । प्रेरणाया अपि गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः स्यादित्यर्थः । *प्रयोज्यस्येति । प्रेरणाया एव प्रधानत्वात् । *धातुभेदादिति । णिजन्तस्य णिप्रकृतेश्च धातुत्वात् । *उभयोरिति । स्वव्यापारे उभयोरपि स्वतन्त्रत्वात् । चारो दूतः । इति सनाद्यर्थविचारः ॥ ४४ ॥

(क० टी०) अथ धातुप्रकृतिकसनाद्यर्थं निरूपयति *पिपठीति । *सनर्थः-सन्वाच्यः । *तत्र-इच्छायाम् । *लादय इति । तेच न धात्वर्थकर्मणि तत्सङ्गृहीतकर्मत्वेन अकर्मकत्वात्, किन्तु ग्रामादिकर्मणि तदाह *अत एवेति । द्वितीयकर्मसत्त्वादेवेत्यर्थः । *ज्ञानेति । तथात्वे हेतुमाह *आबाधेति । *इत्यन्यत्रेति । आशङ्कायामिति वार्त्तिकविषये आह *श्वेति । एककोटिकं ज्ञानमाशङ्का । वार्त्तिकप्रत्याख्यानप्रकारमाह *श्वकर्तृकेति । इदं पक्षान्तरस्याप्युपलक्षणम । *अत्र-कुलं पिपतिषतीत्यादौ । *पश्चादिति । तत्र चेदृशसमभिव्याहारः कारणम् । ननु फलसत्त्वे ऽपि सनोऽपदविधित्वात्सूत्राप्राप्तेः कथं सो ऽत आह *तस्येति । सन इत्यर्थः । भाष्यमाह *वावचनेति । तत्रत्यकैयटमाह *वृत्तेरिति । यङर्थमाह *पुनरिति । तस्य तद्विशेषणत्वादाह *द्योत्यत इति । अपौनरुक्त्यायाह *कात्स्न्यमिति । प्रायिकमिदमित्याह *क्वचिदिति । *गर्हाद्यपि-द्योत्यमादिग्राह्यं चिन्त्यम् । *तद्विषये-कौटिल्यादिविषये । दीक्षिताद्युक्तेरसाङ्गत्यायाह *अनभीति । णिजर्थमाह *पाचयतीति । *कर्तृत्वेति । तल्लक्षणे प्रधानी-

भूतेति विशेषणात् । *अत एव-तत्र तस्य तत्त्वेन विशेषण-त्वादेव । *एवमपि—द्योत्यत्वे ऽपि । *अङ्गीकारे-स्वतन्त्रत्वविवक्ष-या । दोषान्तरमाह *द्योत्यस्येति । सिद्धान्ते आद्यदोषाभावे ऽपि चरमदोषमुद्धरति *ममत्विति । तस्मादुभयं दुर्वचमित्युक्तदोषादस्या वाच्यत्वमेव न द्योत्यत्वमिति भावः । तत्र हीति पाठः । धा-त्वर्थे शब्दित इत्यर्थः । ननु प्रधानाप्रधानन्यायेन का दोषो ऽत आह *दुहेति । अवैरूप्यायाह *कर्त्राद्यंशे इति । सूत्रैकदेशे इत्यर्थः । तदभावमभ्युपेत्येदम् । वस्तुतस्तत्सत्त्वमेवेत्याह *तत्रेति । *एवम्-तत्रोक्तरीत्या । उभयोः कर्तृत्वे स्वत्वानिवेशे ऽपि नापत्ति-रित्याह *स्वसाध्येति । अधिकारादाह *कारकमिति । तदर्थमाह *क्रियेति । नन्वेवं कथं सिद्धान्ते तत्रान्तर्भावितण्यर्थे तृतीया ऽत आह *ममत्विति । प्रायेणेत्यस्य फलमाह *क्वचिदिति । प्रधान-क्रियान्वये प्रोक्तरीत्या दोषाभावादाह *अनुप्रविश्येति । अपिना ण्यर्थः । ननु सिद्धान्ते प्रयोज्यकर्तरि तृतीयावण्ण्यन्ताल्लादेरप्याप-त्तिरेवात आह *वाचकेति । ननु किमेतावता प्रधानन्यायस्य तु असंचार उक्त एवात आह *ण्यन्तादिति । *स्पष्टमिति । तत्र हि द्योतकतापक्षे उभयोरविधानापत्तिमुक्त्वा वाचकतापक्षे उक्तरीत्या समाहितम् । तस्योक्त एवाशयो न कैयटोक्त इत्युद्द्योते स्पष्टम् । इति सनाद्यर्थविचारः ॥ ४४ ॥

कर्तृकर्मविहितकृतां कर्तृकर्मणी वाच्ये । तयोरेव च लिङ्गाद्यन्वययोग्ययोः प्राधान्यम् । "सत्त्वप्रधानानि नामानि" इत्युक्तेः । कर्मकृति च फलव्यापारयोर्व्य-त्यास इत्युक्तम् ।

तत्र शतृशानजन्तार्थस्याख्यातार्थक्रियाविशेषण-त्वमित्यर्थो 'लिखन्नास्ते भूमिम्' इत्यत्र चतुर्थोल्लासे स्पष्टः काव्यप्रकाशे ।

हरिरप्याह—

चङ्क्रम्यमाणो ऽधीष्वात्र जपंश्चङ्क्रमणं कुरु ।

तादर्थ्यस्याविशेषेऽपि शब्दाद्भेदः प्रतीयते ॥ इति ।

अध्ययनमत्र जपः । उभयत्रापि जपस्यैव विधिः । शब्देन त्वाद्ये जपस्य प्राधान्यमन्ते तस्य गुणभाव इति तदर्थः ।

क्वचित्तु शत्रन्तार्थस्याबुद्धिपूर्वकत्वादिरूपमप्राधान्यं प्रकरणादिवशाद्व्यञ्जनया वा प्रतीयते । यथा 'लिखन्नास्ते' इत्यादौ । एवं च तदर्थे समानाधिकरणनामार्थस्य विशेषणत्वमेव । अन्यथा तत्र विशेषणतामापन्नस्याख्यातार्थे विशेषणत्वं न स्यात । गलद्रक्तधारेत्यादौ समासे तद्विग्रहवाक्ये च विपरीतमिति न गलदित्यादेः पूर्वनिपातासिद्धिः ।

भावार्थानां कृत्यसंज्ञकतव्यादीनां खलर्थानां नपुंसके भावे क्तस्य च साध्यावस्थापन्नधात्वर्थानुवादकत्वमेव । साध्यावस्थस्यापि पचतिरूपमित्यादाविव लिङ्गयोगः । अत एवैधितव्यमित्यादौ न क्रियान्तराकाङ्क्षा । अतस्तेष्वेकवचनमेव । "सत्त्वप्रधानानि नामानि" इत्युक्तेः । तत्र लिङ्गान्तरासम्भवाल्लिङ्गसर्वनामत्वाच्च नपुंसकत्वमेव । लिङ्गान्वयित्वमेव च तत्र सत्त्वम् । शयितव्याद्यर्थे विभक्त्या लिङ्गान्वयोपयोगिसिद्धत्वावेदनमिति कश्चित ।

घञादिवाच्यस्स सिद्धावस्थापन्नः । पाक इत्यादौ क्रियान्तराकाङ्क्षादर्शनात्, सर्वसंख्यादियोगदर्शनाच्च । तत्रापि प्रकृत्या साध्यावस्थापन्नस्यैवोपस्थित्या 'ओदनस्य पाकः' इत्यादौ न कारकान्वयहानिः ।

अध्याहृततिङन्तार्थक्रियायां तत्र कारकान्वय इति तु न युक्तम् । "नलोक-"इतिनिषेधेन कृद्योगषष्ठ्यनापत्तेः । "कर्तृकर्मणोः"इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । 'काष्ठैः पाकः' इति त्विष्टापत्तिग्रस्तम् ।

नचैकस्यैव सिद्धत्वसाध्यत्वाभ्यामुपस्थितिः कथम्, विरोधादिति वाच्यम् । यथा सम्बन्धिभेदेनैकत्रैवाचार्यत्वं मातुलत्वं च, तथा कारकलिङ्गादिसम्बन्धिभेदेन साध्यत्वस्य सिद्धत्वस्य चैकत्र विरोधस्यैवाभावात् । यथा वा 'मृगो धावति पश्य'इत्यादौ धावनस्य मृगं प्रति साध्यत्वं दर्शनं प्रति च साधनत्वं तद्वत् । एकस्यैव धात्वर्थस्य साध्यत्वेन प्रकारता सिद्धत्वेन विशेष्यता । एकनिष्ठत्वाच्च तयोर्न स्फुटं ग्रहो बोधे ।

एतेन घञ्वाच्यो भावः प्रधानमिति ग्रन्था व्याख्याताः ।

तदुक्तं "कर्तरि कृद्"इति सूत्रे भाष्ये "घञादिवाच्यो भावो बाह्यः प्रकृत्यर्थात्" इति ।

"तुमुनादिवाच्यस्त्वभ्यन्तरः"इति "तुमर्थे"इति सूत्रे भाष्ये । तत्र शोभनाद्यर्थस्य धात्वर्थफलान्वये 'शोभनं पाकः' इत्येव । "कर्तृकर्मणोः"इति षष्ठी तु न । कर्तृसाहचर्येण कर्मणां धात्वर्थे भेदेनान्वयिन एव तत्र ग्रहणात् । स्पष्टं चेदं "पूजनात्पूजितम्" इत्यत्राष्टमे भाष्ये ।

एतच्च निरूपितम्–"कर्तृकर्मणोः"इति सूत्रे शब्दे-

न्दुशेखरे।

व्यापारान्वये तु 'शोभनः पाकः'इत्येव। तस्य कर्मत्वाभावेन तद्विशेषणे द्वितीयाया अप्राप्तेः। तिङन्तार्थव्यापारान्वये तु नपुंसकतैव।

एतेन घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रमित्यपास्तम्।

तदुक्तम्—

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता।
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः॥
साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना।
सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः॥इति।

सिद्धभावः सिद्धत्वम्। यथा पचतीत्यादौ कल्पितान्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुभागः क्रियायां प्रत्ययः कारके इति कल्पनाऽऽश्रीयते, तथा प्रकृतिः साध्यस्वभावमाचष्टे, घञ् तस्याः सत्त्वभावमित्यर्थ इति हेलाराजः। अनेनात्रापीयं शास्त्रकृत्कल्पनैवेति दर्शयति। स्पष्टं चेदं "भावे" "सार्वधातुके यक्"इति सूत्रयोर्भाष्ये। साध्यत्वेन भानादेव क्रियार्थक्रियोपपदे विधीयमानतुमुनादिसिद्धिः—'भोक्तुं पाकः'इत्यादि, क्रियापदस्य साध्यत्वविशिष्ट एव वृत्तेः। 'पदार्थः पदार्थेनान्वेति'इति न्यायस्तु क्रियातिरिक्तविषय एव। 'भोक्तुं गतो' 'देवदत्तेन ग्रामो गतः' 'कृतपूर्वी कटम्'इत्यादौ कारकाणां गुणभूतक्रियायामन्वयात्। साध्यावस्थस्य प्रकारतया भानात् तस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपनञर्थे ऽन्वयेन तेन द्वित्वावच्छिन्नपा-

काभावकर्तृका सत्तेति बोधाभिप्रायेण पाको नास्तीति न ।

वस्तुतो भोक्तुं पाको भोक्तुं गत इत्याद्यसाध्वेव । क्रियार्थायां क्रियायामित्युक्त्या प्रत्यासत्त्या क्रिययोरेकजातीयत्वलाभेन स्वप्रकृतिकप्रत्ययार्थं प्रत्यगुणीभूतायाः साध्यावस्थमात्राया एव क्रियार्थक्रियाया ग्रहणात् । ध्वनितं चेदम् "उपपदमतिङ्" "गतिकारकोपपदात्कृद्"इतिसूत्रयोर्भाष्य इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

किञ्च यत्र कार्ये क्रियावाचकशब्दग्रहणं तत्रोक्तक्रियाया एव ग्रहणम्, यत्र तु क्रियारूपार्थग्रहणं तत्र गुणीभूतादेरपि ग्रहणम् ।

अत एव गतपाकादियोगे कारकविभक्तिकृत्वसुच्क्त्वादीनां साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ४९ ॥

(कुं०टी०) *कर्तृकर्मणीइति । नामार्थयोरभेद इति न्यायात् । *व्यत्यासइति । पक्व इत्यत्यत्र व्यापारजन्यविक्लित्त्याश्रय इति बोधात् । *लिखन्नास्तेइति । अतिमानवतीं प्रति सख्या इयमुक्तिः । दयितः भूमिं लिखन् बहिरास्ते इत्यन्वयः । *अध्ययनमिति । जपान्नित्यस्य पठन्नित्यर्थः । *अबुद्धिपूर्वकत्वादीति । अत एव तत्र लिखतीति नोक्तम् । *गलद्रक्तेति । रामसैन्येन परिवृतां लङ्कां वीक्ष्य रावणस्येयमुक्तिः । छिन्नगलक्षरद्रक्तधाराप्रक्षालितशंभुचरणप्रसादस्य किमिदं फलमित्यर्थः । भावार्थानामित्यस्योत्तरत्र सर्वत्रान्वयः । धातोर्भावना-

र्थत्वे काष्ठैः पाक इत्यपि स्यादिति मीमांसकोक्तं निराकरोति *इष्टापत्तिग्रस्तमिति । *आचार्यत्वमिति । तदुक्तं भाष्ये "मातुलस्य भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यमाह मातुलं भवानभिवादयतामिति स गत्वोपाध्यायमभिवादयते" । *बाह्यइति । तस्य लिङ्गसंख्यादियोगात् । *शोभनं पाक इति । व्यापारं प्रति फलस्य कर्मत्वात् । मन्दं गच्छतीति प्रयोगं साधयति *नपुंसकतैवेति । तुमुनादिसिद्धौ हेतुं दर्शयति *क्रियापदस्येति । साध्यस्यैव क्रियापदशक्यत्वादित्यर्थः । *पदार्थःपदार्थेनेति । पदार्थैकदेशसाध्यक्रियायां कथमन्वय इत्यर्थः । *एकजातीयत्वेति । तच्च साध्यस्वभावत्वेन । एवंच तिङन्तयोगे एव तुमुनः साधुत्वमिति भावः । *ध्वनितमिति । अतिङ्ग्रहणस्य क्रियावाचिनि लक्षणया कारको गत इत्यत्र समासनिषेधायातिङ्ग्रहणमित्युक्त्वा नैतत् क्रियावाचीति तत्रोक्तेः । *उक्ताक्रियाया एव–साध्यावस्थक्रियाया एव । *कृत्वसुजिति । यद्यपि अभ्यावृत्तिः क्रियाया एव भवतीति "संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्ति–"इति सूत्रे क्रियाग्रहणं साध्यस्वभावक्रियालाभार्थं तथाऽपि "द्विर्वचनेऽचि"इति निर्देशात्सिद्धक्रियाया अपि ग्रहणम् । क्रियाग्रहणं तूत्तरार्थम् । "कर्तृकर्मणोः"इत्यादिसूत्रं च कारकान्वये मानम् ॥ ४५ ॥

(क० टी०) अथ धातुप्रकृतिककृदर्थं निरूपयति *कर्तृकर्मेति । वाच्यत्वे बीजमाह *तयोरिवेति । आदिना संख्या । *तत्र–तेषां मध्ये । *लिखन्निति । तत्र हि पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादय इत्यस्य व्याख्यावसरे तिङ्सुपोर्व्यङ्ग्यस्य द्वितीयोदाहरणत्वेन—

लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो
निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः ॥

परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकैः
तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥ इति-

संलिख्यात्र लिखन्निति नतु लिखतीति, तेन शत्रा लेखनस्या-प्राधान्यमबुद्धिपूर्वकत्वरूपम्, आस्ते इति-न त्वासीदिति, तेन तथावस्थानस्य प्रसादपर्यन्तता, भूमिमिति न तु भूमाविति तेन बुद्धिपूर्वकं भूमौ न किञ्चिल्लिख्यते इति व्यंग्यमित्युक्तम् । अग्रिमानुरोधेनाह *अध्ययनेति । तादर्थ्यस्येत्यस्य चंक्रमणे जपार्थत्वस्येत्यर्थः । तदाह *उभेति । तुर्यपादार्थमाह *शब्देन-त्विति । तत्राऽपि विशेषमाह *क्वचित्त्विति । उक्तमिदम् । *एवं च—तस्य तत्र विशेषणत्वे च । तत्र नामार्थे व्युत्पत्तिवैचित्र्यादाह *गलदिति । कर्मधारयः । भावेत्युभयविशेषणम् । अत एव भेदेनाह *नपुंसक इति । *अतः—क्रियायां स्वत एकत्वाद्, आरोपनिमित्ताभावाच्च । ननु तत्रे कथं लिङ्गयोगो ऽत आह *सत्त्वेति । दृष्टान्तदानेन तस्यादृष्टचरत्वं निरस्तम् । तन्मूलकमेवानतिप्रसङ्गायाह *तत्रेति । लिङ्गानां मध्ये इत्यर्थः । लौकिकशास्त्रीयलिङ्गाभावादाह *लिङ्गान्तरेति । बीजं तूक्तरीत्या निर्वाहे एतत्कल्पनमफलमिति । विशिष्योक्तेः फलमाह *घञादीति । आदिना क्तिनादि । *क्रियान्तराकाङ्क्षेति । सर्वसंख्यादियोगेति पाठान्तरम् । यत्किञ्चिद्योगस्य पूर्वत्रापि सत्त्वात्सर्वेत्युक्तम् । विवक्षया शास्त्रीयसम्भवे त्वाह *लिङ्गेति । सर्वलिङ्गसाधारणत्वाच्चेत्यर्थः । ननु सत्त्वस्यान्यादृशत्वे ततः कथं तत्सिद्धिरत आह *लिङ्गेति । *तत्र—निरुक्ते । एकदेशिमतमाह *शायितव्येति । आदिना लिङ्गत्वावच्छिन्नम् । नन्वोदनस्य पाक इत्यादौ कारकान्वयो न स्यात् । साध्यावस्थापन्नक्रियास्वेव तदन्वयव्युत्पत्तेरत आह *तत्रापीति । घञन्तेऽपीत्यर्थः । परमतं खण्डयति *अध्याहृतेति । *क्रियायाम्—तस्यामेव । *तत्र—ओदनस्य पाकइत्यादौ । तद्वत्तत्रापि तथैवेत्याह *इत्यस्येति । नन्वेवं काष्ठैः पाक इत्यपि स्यादत आह *काष्ठैः पाक इति । *कथम्—एकदेत्यादिः । *सम्बन्धीति । शिष्यभागिनेयेत्यर्थः । क्रियाविषयमेव दृष्टान्तमाह *यथावेति । एतेन

पाक इत्यादौ वारद्वयं बोधः स्यादित्यपास्तम् । ननु प्रत्ययार्थान्वये स्तोकः पाकः प्रकृत्यर्थान्वये स्तोकं पाक इति विरुद्धम् । सिद्धत्वान्वये पुंस्त्वस्य दुरुपपादत्वादत आह *एकस्येति । तयोः प्रकारताविशेष्यतयोः । बाह्यत्वस्य अन्यथाऽसम्भवादुक्तमेव तत्तात्पर्यम् । तत्र विशेषणोक्तिफलमाह *तुमुनादीति । तथा तत्र भेदाभावात् । तदेवाह *तत्रेति । घञाद्यन्त इत्यर्थः । इत्येवेति । पाकादिपदेभ्यो ऽपि फलस्य साध्यत्वेनैवोपस्थापनात् । कथं स्पष्टमत आह *एतच्चेति । *तस्य–व्यापारस्य । *नपुंसकतैवेति । ज्योतिष्टोमेन भक्तिपूर्वं यजेतेत्यादौ परं तु प्रथमा नतु द्वितीया उक्तहेतोः । नैयायिकनव्योक्तिं खण्डयति *एतेनेति । उक्तप्रयोगाणामिष्टत्वेनेत्यर्थः । *घञादीनाम्–संख्यावर्तमानत्वाद्यबोधकानाम् । *तदुक्तम्–हरिणा । पूर्वानुरोधेनाह *सिद्धत्वमिति । तदर्थमाह *यथेति । सिद्धान्ते तयोरप्यसत्त्वस्य प्रागुक्तत्वादाह *कल्पितेति । प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनाह *सत्त्वभावमिति । तस्य फलान्तरमाह *साध्यत्वेनेति । नन्वेवं पदार्थः पदार्थेनेति न्यायविरोधो ऽत आह *पदार्थइति । तत्र मानमाह *भोक्तुमिति । नन्वेवं पाकादिपदोपात्तस्य प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञर्थेऽन्वयापत्तौ पाको नास्तीत्याद्यपि स्यात्तथा बोधसम्भवादत आह *साध्येति । एकत्र विशेषणतयेति व्युत्पत्तेः । *तस्य–प्रकृत्यर्थस्य । घञ्द्योत्यस्तु न क्रियेति न तत्र तस्यान्वयः ।

इदं प्राचीनमतमिति सूचयन्सिद्धान्तमाह *वस्तुत इत्यादि । यद्यप्याद्येनैवोभयनिरासस्तथाऽपि तस्याः स्वरूपमाह *साध्येति । *अन्यत्र—शब्देन्दुशेखरे । नन्वेवं पञ्चकृत्वः पाक इत्याद्यपि न स्यादत आह *किञ्चेति । अभ्यर्हितत्वादाह *कारकेति । आदिना वतिः । अत एव द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनेऽचीत्यादिप्रयोगसङ्गतिः । अतिप्रसङ्गस्त्वभिधानान्न तदाह *इत्यन्यत्रेति । उद्द्योतादावित्यर्थः ॥ ४५ ॥

तुमुनादीनामसत्त्वभूतो भाव एवार्थः । "अव्ययकृतो भावे" इत्युक्तेः । पाक इत्यादाविव तुमुनर्थे वैलक्ष-

ण्यानानुभवात् । एवं चायं धात्वर्थानुवादक एव । तत्र "तुमुण्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्" इत्युक्तेरुद्देश्यत्वरूपं तादर्थ्यमपि तुमुनर्थोत्यम् । तच्च संसर्गः । प्रकृत्युपपदार्थयोस्तादर्थ्यवत्समानकर्तृकत्वमपीहाभिधानबललभ्यः संसर्गः ।

क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकवैजात्येन तु न भानम् तदाकाङ्क्षादर्शनात् । कारकान्वययोग्यतावच्छेदकवैजात्येन तु भानमस्त्येव ।

एतद्विहितण्वुल् तु कर्तर्येव । 'कृष्णं द्रष्टुं याति' 'तं दर्शको याति' इत्यादौ कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनोद्देश्यकं दर्शनकर्तृकर्तृकं यानम्, कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनकर्तृकर्तृकं तद्दर्शनोद्देश्यकं गमनमित्यादिरीत्या बोधः ।

एवं क्त्वाणमुलादीनामपि असत्त्वभूतभाव एवार्थः । तुमुन्वत् क्त्वाप्रकृत्यर्थक्रियाऽपि क्रियान्तरे विशेषणम् । धातुसम्बन्धाधिकारात् । तयोः संबन्ध एककर्तृकत्वं पूर्वकालत्वोत्तरकालत्वं च । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वेत्यनुशासनात् । समानकर्तृकयोरिति निर्धारणे सुप् । पूर्वकाले इति बहुव्रीहिः । समानकर्तृकयोः क्रियारूपार्थयोर्मध्ये पूर्वकालसंबन्ध्यर्थवाचकाद्धातोः क्त्वेत्यर्थः । एवं वाक्यशक्योक्तसबन्धतात्पर्यग्राहकाः क्त्वादयः । सूत्रबलादेव तयोः क्रिययोरेककर्तृकत्वबोधः ।

कश्चित्तु जन्यत्वव्याप्यत्वादिकमप्यधिकं भास-

ते । तत्तु मानान्तरगम्यत्वान्न क्त्वाद्योत्यम् । यथा भुक्त्वैव तृप्तो न पीत्वा, अधीत्य तिष्ठती-त्यादौ । अत एवाध्ययनकालिकस्थितिमादायैवाधी-त्य तिष्ठतीति प्रयोगो न तदभावकालिकस्थितिमा-दायेति बोध्यम् ।

तदपि संसर्गमर्यादयैव भासते ।

एतेन समानकर्तृकत्वं क्त्वावाच्यमित्यपास्तम् । संसर्गमर्यादयैव लाभेनान्यलभ्यत्वात् ।

"कर्तरि कृद्" इत्यस्य तु नात्र प्रवृत्तिः, 'अव्य-यकृतो भावे' इत्युक्तेः । तत्राव्यवहितपूर्वकालत्वाद्येव संसर्गः । अत एव वर्षान्तरीयभोजनमादाय भुक्त्वा व्रजतीति न ।

अव्यवधानं च तात्पर्यवशाद्दण्डमुहूर्ताहरादि-भिर्यथायथं बोध्यम् । तेनाद्य भुक्त्वा श्वो गन्ते-त्याद्युपपत्तिः ।

नच पूर्वकालत्वादेः संसर्गत्वे मुखं व्यादाय स्व-पितीति न स्यात् । व्यादानस्य स्वापपूर्वकालत्वा-भावादिति वाच्यम् । व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्त्या तमादाय तदुपपत्तेः ।

अत्र कालिकसम्बन्धेन व्याप्यत्वमपि भासते । तेन व्यादानोत्तरं स्वापे कृते तदनुवृत्तावेव तथा प्रयोगो न तु मुखमीलने तथाप्रयोगः । तदातननि-द्रायास्तद्व्याप्यत्वाभावात् ।

"दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत" इत्यादौ

दर्शादियागवैशिष्ट्यस्य सोमयागे विधानम् । अतो दर्शादितः प्राक् सोमकरणे प्रत्यवायसिद्धिः । दर्शमात्रकरणे सोमाकरणे च तदभावासिद्धिः । आधानोत्तरं तावत्कालं संदिग्धजीवनस्यातिश्रद्धावतस्तु ततः प्राक् सोमानुष्ठाने ऽपि न प्रत्यवायः । 'प्रागपि सोमेनैके' इत्याश्वलायनोक्तेः ।

उत्तरकालमात्रं पूर्वकालमात्रं वा संबन्ध इति तु न युक्तम् । संबन्धस्योभयनिष्ठताऽऽवश्यकत्वात् । तत्रोत्तरकालवृत्तित्वं न तद्ध्वंसाधिकरणकालवृत्तित्वं स्थित्वा पश्यतीत्यादावभावात् किन्तु तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयोत्पत्तिकत्वम् । उत्तरकालस्य प्रत्ययार्थत्वं तु न युक्तं कृति प्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वदर्शनात्तस्य विशेषणत्वापत्तौ क्रियाप्राधान्यविरहेणाभीक्ष्ण्ये द्वित्वाभावापत्तेः । गुणभूतक्रियामाश्रित्य तत्प्रवृत्तौ पाचक इत्यादावतिप्रसङ्ग इति प्राञ्चः ॥ ४६ ॥

(कुं० टी०) अनन्वभूतवाचकत्वे युक्तिमाह *पाक इत्यादाविवेति । यथाऽत्र लिङ्गसंख्यान्वयित्वरूपं वैलक्षण्यमनुभूयते न तथा तुमुनादावित्यर्थः । *अयमिति । तुमुनित्यर्थः । *द्वयोः—वाक्ययोः । क्रमेण शाब्दबोधं दर्शयति—*कृष्णकर्मकेत्यादि । *वाक्यशक्येति । संसर्गस्य वाक्यलभ्यत्वात् । एतेनैषां पराभिमतं क्त्वावाच्यत्वं निराकृतम् । तत्र चैत्रभोजनोत्तरं मैत्रस्य गमने चैत्रेण भुक्त्वा मैत्रो गच्छतीति प्रयोगवारणाय समानकर्तृकत्वस्य संसर्गता ।

ननु —

अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥

इत्यत्र भिन्नकर्तृके कथं क्त्वाप्रत्यय इति चेत्, तत्रानाराध्य स्थितस्येति क्रियान्तराध्याहारात् । ननु भुक्त्वैव तृप्तो न पीत्वेति प्रयोगानुपपत्तिः । तृप्तौ भोजनात्तृप्तस्येव पानात्तृप्तस्याप्यविशिष्टत्वादत आह *जन्यत्वेति । कदाचिदध्ययने अधीत्य तिष्ठतीति न प्रयोगः, किन्तु निरन्तराध्ययने एवेत्यभिप्रेत्याह *व्याप्यत्वादिकमपीति । व्याप्यत्वं चात्र कालिकम् । तथा च स्थितिसमानकालिकाभावाप्रतियोगित्वमध्ययने लभ्यते । तत्र चैत्रीयाध्ययनसमानकालिकमैत्रस्थितौ कालिकव्याप्यत्वसत्त्वादुक्तप्रयोगवारणाय सामानाधिकरण्यविशिष्टव्याप्यत्वमेव संसर्गो बोध्यः । *मानान्तरेति । तात्पर्यादीत्यर्थः ।

एतेन क्त्वो नानार्थत्वं वदन्तः परास्ताः । अधिकमित्युक्त्या पूर्वार्थसमुच्चयलाभेन नानार्थत्वाभावात् ।

व्याप्यत्वप्रतीतेरेव मुखव्यादानशून्यकाले मुखं व्यादाय स्वपितीति न प्रयोगः । "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत" इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययेन वाजपेयाङ्गत्वं बृहस्पतिसवस्य बोध्यत इति मीमांसकाः ।

*वर्णान्तरीयेति । न केवलं पौर्वापर्यं सम्बन्धः किन्तु अव्यवधानगर्भमिति भावः ।

एतेन पूर्वकालत्वं क्त्वावाच्यमभ्युपेत्य व्यवधाने तथाप्रयोगमभ्युपगच्छन्तः परास्ताः ।

ननु क्रियान्तरानुकूलक्षणविलम्बाभाववत्त्वमव्यवधानम् । तत्र च क्षणे विषयान्तरसञ्चारे ऽपि भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगात्तादृशमव्यवधानं दुर्वचमतस्तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिकालत्वमेवाव्यवहितपूर्वकालत्वं वाच्यम्, तत्र च कालस्यानुगतस्य विशेषयितुमशक्यत्वमत आह *तात्पर्यवशादिति । *वैशिष्ट्यस्येति । दर्शाद्युत्तरकर्तव्यतायामावश्यकत्वेन तात्पर्यमिति भावः । *नपत्यत्रायइति ।

अत्रेदं चिन्त्यते—एकस्यैव कर्मणः कथं मतभेदेन धर्माधर्मजनकत्वम् । नहि षोडशिग्रहणाग्रहणयोः कदाऽप्यधर्मजनकत्वम् । अत एवोदितानुदितहोमयोः सूत्रभेदेन विकल्पः । तस्मात्स्मर्तृभेदादुभयोरपि धर्मत्वमेव न्याय्यमिति ।

पूर्वकालत्वं न क्त्वावाच्यम् । भोजनपूर्वकालिकं गमनमिति बोधापत्तेः किन्तु उत्तरकालिकत्वमिति मणिकारमतन्निराकरोति *उत्तरकालस्येति ॥ ४९ ॥

(कं० टी) पूर्वत्र सत्त्वरूपताप्रतिपादनाद्विशेषमाह *तुमुनेति । द्वितीये मानमाह *अव्ययेति । आद्ये मानमाह *पाक इति । *एवं च—तस्यैव तदर्थत्वे च । *तत्र—तुमुन्नन्ते । तादर्थ्यस्यानेकविधत्वादाह *उद्देश्येति । तस्यात्र न प्रकारत्वम्, अनन्यलभ्य इति न्यायादित्याह *तच्चेति । *इह—तुमुनन्ते । *अभिधानम्—सूत्रम् । भूषणादिमतं खण्डयति *क्रियान्तरेति । स्वमते इष्टसिद्धिमाह *कारकेति । आदिपदग्राह्यो न ण्वुलित्याह *एतद्विहितेति । तत्र तुमुन्प्रकृत्यर्थ उपपदार्थे प्रति विशेषणं नात्रेत्याह *कृष्णमिति । आदिसंग्राह्यमेव विशदयति *एवमिति । अत्रादिग्राह्यं चिन्त्यम् । *पदार्थ इति । हेतुरुक्त एव । *तुमुन्वत्—तुमुन्प्रकृत्यर्थक्रियावत् । अपिना णमुल्प्रकृत्यर्थक्रियासमुच्चयः । तत्र मानमाह *धात्विति । प्रत्यया इति तु प्रत्याख्यातमेव । अन्यत्र विशे-

षणत्वेनेति व्युत्पत्तिस्त्वसति गमके इति भावः । *तयोः—धात्वर्थयोः । तत्र मानमाह *समानेति । एकेत्यर्थः । ततस्तल्लाभे साधनमाह *समानेति । षष्ठीसप्तम्योः संग्रहायाह *सुबिति । *एवं च-तथा सूत्रार्थे च । *उक्तेति । एककर्तृकत्वादीत्यर्थः । इदमन्यदेव द्योतकत्वं प्रागुक्तेभ्यः । नन्वेतावता द्वितीयसंबन्धबोधेऽपि कथमाद्यसंबन्धबोधः,तस्य तदवाच्यत्वादत आह *सूत्रेति । *समानेति । तद्विशेषणबलादेवेत्यर्थः । तयोस्तद्वत्त्वेऽपि सर्वं क्त्वद्योत्यामिति । भूषणाद्युक्तेरसांगत्यायाह *क्वचिदिवेति । आदिना व्यापकत्वम् । *मानान्तरेति । एवकारतात्पर्यादीत्यर्थः । *यथेति । आद्ये जन्यत्वम्, द्वितीये व्याप्यत्वम् । आदिना यथाक्रमं भुक्त्वा व्रजति ईश्वरो ज्ञात्वा तिष्ठतीत्यादि । *अतएव-तयोः कालिकव्याप्तेर्भानादेव । प्रकारत्वादिनिरासायाह *तदपीति । जन्यत्वादिकमपीत्यर्थः । मीमांसकमतं खण्डयति *एतेनेति । अस्यार्थमाह *संसर्गेति । भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ बाधलक्षणे एकैकाधिकरणे ऋत्विगभ्युच्चयाधिकरणेच समानकर्तृकत्वमर्थमादाय पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कृतौ तत इतिसमानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयत इति देवताधिकरणे भामत्युक्तिस्तु सिद्धान्ते नानुपपन्ना । तत्प्रकारकबोधानुभवस्तु नास्त्येव । एतेनापूर्वकालिकत्वमात्रं शक्यमिति जीर्णनैयायिकोक्तम्, अव्यवहितपूर्वकालिकत्वमात्रं शक्यमिति वक्ष्यमाणोपपत्तिकं ततो नव्योक्तम्, पूर्वकालिकत्वं न शक्यं भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ भोजनोत्तरं व्रजतीत्यन्वयबोधात् व्रजनपूर्वकाले भोजनमित्यबोधाच्च तस्मादुत्तरकालरूपमानन्तर्यं शक्यमिति ततो नव्योक्तमप्यपास्तम् । तदेतद् ध्वनयन्भूषणकारादिमतमाह *तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः । अनतिप्रसङ्गायाह *अव्यवेति । दण्डो घटी । आदिना दिनादि । *तेनेति । तत्र दिनकृतव्यवधानाभावात् । *तदुपपत्तेः—तथाप्रयोगोपपत्तेः । नन्वेवं मुखव्यादानोत्तरं स्वापानुवृत्तावेव मध्ये मुखमीलने सति तथा प्रयोगापत्तिरत आह *अत्रेति । उक्तप्रयोग इत्यर्थः । दैशिकनिरासायाह *कालिकेति । *तदिति । व्यादानानुवृत्तावेवेत्यर्थः । ननु पूर्वकालत्वादेः संसर्गत्वे सोमयागप्रकरणस्थवाक्ये सोमयागपूर्वकालत्वस्य दर्शादौ विधानात्तथा सोमाकरणे दर्शादिमात्रकरणे प्रत्यवायापत्तिरत आह *दर्शेति । विनिगमनाविरहेण

तयोरत्यागादाह *दर्शादीति । विशिष्टविधावपि प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनेति भावः । अत्र मतान्तरमाह *आधानोत्तरमिति । *तावत्कालं दर्शादिपर्यन्तम् । उक्तार्थसिद्धेरन्यथोपपत्त्या न तत्र तद्दैशिकविधानमिति भूषणाद्युक्तं खण्डयति *उत्तरेति । इदं चारम्भे प्रपञ्चितम् । नैयायिकनव्योक्तं खण्डयति *तत्रोत्तरेति । विशिष्टसंबन्धमध्य इत्यर्थः । *तत्–पूर्वक्रिया । *स्थित्येति । स्थितेर्दर्शनकालेऽपि सत्त्वात् । *तदर्धीति । पूर्वक्रियोत्पत्त्यधिकरणक्षणध्वंसेत्याद्यर्थः । नैयायिकनव्योक्तिं खण्डयति *उत्तरेति । तद्रूपानन्तर्यस्येत्यर्थः । इष्टापत्त्यावाह *क्रियेति । ननु तत्र यथाकथंचित्क्रियाग्रहणमत आह *गुणेति । *प्राञ्चः—भूषणकृदादयः ॥ ४६ ॥

परे तु समानकर्तृकयोरर्थयोर्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तेर्धातोः क्त्वेति सूत्रार्थात् पूर्वकालः क्त्वाप्रकृत्यर्थे प्रकारः, तद्बलादानन्तर्यसम्बन्धेन तस्य धात्वन्तरार्थे ऽन्वयः ।

अत एव भाष्ये समानकर्तृकत्वेन पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रत्ययमाशङ्क्य स्वशब्देनोक्तत्वान्नेति परिहृतम् । पूर्वशब्दस्यात्र पूर्वकालो ऽर्थो न तु धातोस्तत्र वृत्तिरिति तदर्थः । नतूक्तार्थानामप्रयोग इति तदर्थः । तथा सति "इह कस्मान्न भवति आस्यते भोक्तुम्" इति शङ्कापरभाष्यासङ्गतेः । तत्रापि फलार्थकतुमुना पूर्वकालत्वस्यासिक्रियायां द्योतितत्वेन तदप्राप्तेः । तत्र पूर्वकालत्वस्याप्रतीतौ तु कथं क्त्व आपादनम् । वासरूपन्यायेन लटा साधितमित्यन्यत् । यदा त्वासेः क्त्वा तदा भुजेस्तुमुनभिधानान्नेति कैयटः । पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजतीत्यादावन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा अन्येभ्यो व्रजितृभ्यः प-

श्चाह्वजतीत्यर्थ इति । साधनोत्तरक्रियापेक्षपौर्वका-
ल्यमिति "विभाषाऽग्रे"इति क्त्वा आनन्तर्यसम्बन्धे-
न पूर्वकालिकदर्शादिवैशिष्ट्यं च सोमे विधीय-
त इति न तत्र दोषः ।

एवंच पूर्वकाल इति कर्मधारय एव । भूत इति
तु नोक्तं लाघवानादरात्, तत्त्वेन बोधाननुभवाच्च ।
एवं च षष्ठ्याः सम्बन्धवाचकत्ववदेषामपि समान-
कर्तृकत्वादिरूपसम्बन्धवाचकत्वं वक्तुं शक्यमिति
प्राहुः ॥ ४७ ॥

(कुं०टी०) *परेत्विति । समाने कर्तरीति वाच्ये निर्धारण-
विभक्त्या द्योत्यत्वं लभ्यते । निर्धारणविभक्तिबलादेव च पूर्व-
काल इति बहुव्रीहिः । निर्धारणस्य च समानविषयत्वात् क्रिया
लभ्यते । अत एवोक्तम्-*विशिष्टार्थवृत्तेर्धातोरिति । *प्रका-
र इति । भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र पूर्वकालभोजनकर्तृकर्तृकं व्रजनमि-
त्यर्थात् । *तद्बलादिति । पूर्वकालत्वेनानन्तर्याक्षेपात् । *अत
एवेति । पूर्वकालविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानाद्धातोरित्यर्थकरणादेवेत्य-
र्थः । *फलार्थकेति । भोजनस्य फलत्वे आसनस्य पूर्वकालत्वं
दुर्वारमिति भावः । *विभाषाग्रेइति । साधनपौर्वापर्ये तेन
क्त्वो ऽभिधानात् । *आनन्तर्येति । "वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पति-
सवेन यजेत"इत्यत्रानन्तर्यमात्रबोधान्न वाजपेयकाले शरदि कार्यं
किंतु स्वकाले वसन्त एव । ननु पूर्वकाल इत्येतावतैव गता-
र्थता, भूतत्वं हि समभिव्याहृतक्रियापेक्षमेवेति पूर्वकालत्व एव
पर्यवसानादत आह *भूतइतितुनोक्तमिति । *एवं चेति ।

अत्र प्राभाकराः-समानकर्तृकत्वस्य नियमेन प्रतीतेस्तद्

वाच्यमेव, पूर्वकालत्वं तु न वाच्यमाक्षेपादेव लाभात् । भोजनव्रजनकर्त्रोरेकत्वे ऽवगते हि अर्थादेकस्य पूर्वत्वलाभात् । यद्यपि यज्ञोपवीतं वहन् सभ्यान् पश्यन् व्रजतीत्यत्र युगपदनेकक्रियाकर्तृत्वं सम्भवति तथाऽपि अनेकप्रधानक्रियाकर्तृत्वं युगपदेकस्य न सम्भवतीति युक्त एवाक्षेप इत्याहुः ।

तन्न । भुक्त्वा व्रजतीत्यत्र व्रजनस्यापि पूर्वत्वसम्भवेन भोजने नियमतः पूर्वकालत्वाक्षेपासंभवात् । नहि पूर्वोपस्थितक्रियाया एव पूर्वत्वमिति नियमः सम्भवति । न व्रजति भुक्त्वेत्यत्र व्यभिचारात् । अत एव पूर्वभाविक्रियावाचकपदं प्राक् प्रयुज्यत इत्यस्यापि न नियमः ।

अन्ये तु समानकर्तृकत्वं न वाच्यं भोजनव्रजनकर्त्रोरभेदस्य विशेष्यविशेषणभावमाहिम्नैव लाभात् भोक्तुं व्रजति पश्यन् व्रजतीत्यादिवत् । नहि तत्रापि समानकर्तृकत्वं वाच्यम् ॥ ४७ ॥

(कुं० टी०) एतत्सूचितामरुचिं प्रकाशयन्सिद्धान्तमाह *परेत्विति। *तद्बलादेव–तस्य तत्र प्रकारत्वबलादेव। आनन्तर्यं चोक्तरूपं न तु तथेति नोक्तदोषः । *अत एव–तस्य तत्र प्रकारत्वादेव। कैयटाद्युक्तेरसांगत्यायाह *पूर्वेति । *शंकापरेति । तदग्रिमेत्यर्थः । अर्थग्रहणलब्धमाह *फलेति । क्रियारूपेत्यर्थः । *तदेति । उक्तार्थत्वेनेत्यादिः । वैपरीत्येऽनिष्टमाह । *तत्रेति । नन्वज्ञानेन शङ्कायामपि सिद्धान्तस्तथैवाभिमत इति नोक्तदोषो ऽत आह *वासेति। *विधिना न्यायेनेति पाठान्तरम्। कैयटमपि तत्र साधकत्वेनाह *यदात्विति । ननु पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद्व्रजतीतिवदन्यत्रापि इष्टं तदनापत्तिरत आह *पूर्वमिति । इत्यादावित्यस्य क्त्वा इत्यत्रान्वयः। स्पष्टं चेदं भाष्ये । दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यादावुक्तदोषोऽस्मापि मते इत्याह *आनन्तर्येति । *एवं

च—तस्य तत्र प्रकारत्वे च । लाघवादाह *कर्मेति । एवेन प्रागुक्तबहुव्रीहिव्यवच्छेदः । ततोऽपि लाघवादाह *भूत इति । पर्यायेति परिभाषया आह *लाघवेति । *तत्त्वेन—भूतत्वेन । प्राचां मते आह *एवञ्चेति । तस्य तत्र प्रकारतया भाने चेत्यर्थः । *एषाम्—क्त्वादीनाम् । आदिना पूर्वकालत्वोत्तरकालत्वम्, सिद्धान्तपरत्वे त्वस्य आदिना आनन्तर्यम् । अस्योत्कृष्टत्वादाह *प्रेति ॥ ४७ ॥

नन्वेवमिष्टकाः पक्त्वाऽहं भोक्ष्ये,अहं भुक्त्वा व्रजामीत्यादौ तृतीयापत्तिः। नच तिङन्तेन कर्तुरभिधानान्न सेति वाच्यम् । तिङन्तार्थकर्तुरुक्तत्वेऽपि क्त्वान्तार्थकर्तुरभिधानाभावात् । अनभिहिते भवतीति पर्युदासात् । अत एव प्रासादे आस्ते इत्यत्र सद्क्रियाधिकरणस्याभिधानेऽप्यासिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात्सप्तमीति भाष्यादौ स्पष्टम् । तथा पक्त्वौदनो भुज्यत इत्यत्र द्वितीयापत्तिरिति चेन्न । कर्त्रादेरेकत्वे प्रधानतिङन्तार्थक्रियानिरूपितशक्त्यभिधाने क्त्वान्ताद्यर्थगुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिहितत्वस्य भाष्यादिप्रामाण्येनाङ्गीकारात् ।

तदुक्तं हरिणा—

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥
प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्ताऽपि प्रतीयते ॥

क्रियान्तरसम्बन्धस्य बुद्धिविषयत्वे एव क्त्वः साधुत्वम् ।

एतेन पूर्वं क्त्वान्तार्थमात्रस्य बुद्धिविषयत्वे

तस्य कर्तृकर्माकाङ्क्षासत्त्वाद् अन्तरङ्गत्वेन द्वितीयादिकं दुर्वारमित्यपास्तम्। ओदनं पक्त्वा ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेत्यादौ द्वितीया भवत्येव कर्मशक्त्योरेकनिष्ठत्वाभावात्।

अत एव "क्त्वातुमि" इति सूत्रे भाष्ये क्त्वातुमुण्णमुलादयः समभिव्याहृतेनानुप्रयुज्यमानेन समानाधिकरणे तद्वाच्यकारके वक्तव्याः, तेनोक्तविषये तृतीयादि नेत्युक्तम्। "अव्ययकृतो भावे" इत्यास्यि च प्रत्याख्यातम्। तत्र समानशब्द एकपर्यायः।

एवं च क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यमिति कैयटोक्तं चिन्त्यम्, वचनारम्भेऽसिद्धेः।

क्षुधः प्रतिघातमात्रविशेषणत्वमपि न युक्तम्। "गमेर्ग्रामः कर्म इषेस्तूभयम्" इति सन्सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। अत एव ग्रामो गन्तुमिष्यत इत्येव न तु ग्रामाय ग्रामं वेति।

एवं चावृत्त्या उभयत्रापि शाब्दान्वय एव। ग्रामो गन्तुमिष्यत इत्यत्र गमिक्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थ्यौ न कदाऽपि भवतस्तदपेक्षकर्मत्वस्याप्यभिहितवत्प्रकाशादिति कैयटोक्तेः।

हरिरपि—

इषेश्च गतिसंस्पर्शाद् ग्रामे यो लो विधीयते।
तत्रेषिणैव निर्भोगः क्रियते गतिकर्मणः॥ इति।

संस्पर्शात् इषौ क्रियामुखेनैव द्रव्यसम्बन्धात्।

निर्भोगः, अभिधानम् । इषिणा तद्विहितत्वादिना ।
अत एव—

पक्त्वा भुज्यत इत्यत्र केषांचिन्न व्यपेक्षते ।
ओदनं पचतिः सोऽसावनुमानात्प्रतीयते ॥

इत्यत्र केषांचिदित्युक्तम् । प्रथमान्तौदनपदवाच्यस्यायोग्यत्वान्न पचिक्रियया सम्बन्धः, किन्तु भुजिनैवेति न पचिनिरूपिता शक्तिरुपात्ता ओदनपदार्थे किन्तु सामर्थ्याद् द्वितीयान्तौदनपदार्थस्तत्र गम्यते इति केषांचिन्मतामिति तदर्थ इत्यलम् ।

आख्यातवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तां प्रत्येव क्त्वान्तोपस्थिताः सर्वा विशेषणं न तु तासां परस्परं सम्बन्धः, गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात । अत एवानियतः प्रयोगः स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति पीत्वा भुक्त्वा स्नात्वेत्यादि च ।

आवाह्य षोडशोपचारैः पूजयेदित्यत्रोक्तसम्बन्धेनावाहनविशिष्टे पूजने षोडशोपचारैरित्यस्य करणत्वम् । तेनावाहनस्य षोडशोपचारान्तर्गतत्वेऽपि न दोषः ।

दक्षिणदेशस्थैरप्राप्य गङ्गां पर्वत इत्यादौ "परावरयोगे च" इति क्त्वा । प्राप्यत इत्यध्याहारः । अप्राप्येत्यस्य दक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृका नदीकर्मिका आरोपितप्राप्तिरर्थः । सा चोत्तरकालिकत्वेन पर्वतकर्मकप्राप्तिक्रियान्वयिनी । अत्र परभू-

तथा नद्या अप्राप्त्येत्येतद्द्वारकः सम्बन्धः ।

एवमतिक्रम्य पर्वतं नदी इत्यत्रावरयोगः । उत्पत्तिकालावच्छिन्नदक्षिणदेशस्थपुरुषकर्तृकपर्वतकर्मकप्राप्तिध्वंसोत्तरकालिकी नदीप्राप्तिरिति बोधः । तेनोभयत्र क्रमेण प्रागभावसमानाधिकरणत्वं ध्वंससमानाधिकरणत्वं चेतरप्राप्तौ फलति ।

क्वचित्साक्षात् क्रियाया एव परावरयोगः । यथा अवेर्मांसमिति विगृह्याविकशब्दादुत्पत्तिरित्यत्र । तत्र विग्रहो विभिन्नत्वेन ज्ञानं तदुत्तरकालिकी अविकशब्दावधिका प्रत्ययकर्तृकोत्पत्तिरित्यर्थः । परत्वादिकमत्र लोकव्यवहाराद्वैविक्षिकमित्यन्यत्र विस्तरः । इति कृदर्थविचारः ॥ ४८ ॥



(कुं० टी०) *नचैवमिति । क्त्वादीनां भावार्थकत्वे इत्यर्थः । *तृतीयापत्तिरिति । भोक्ष्ये इत्यादिना कर्तुरभिधानेऽपि पक्त्वा इत्यादिभिरनभिहितत्वात्तृतीयापत्तिरित्यर्थः । *प्रधानेतरयोरिति । प्रधानगौणक्रियानिरूपिता यत्र द्रव्ये शक्तिर्भिन्ना तत्र गौणक्रियानिरूपिता शक्तिः प्रधानमनुरुध्यते । अनुरोधमेवाह *प्रधानविषयेति ।

यदा प्रधानक्रियानिरूपिता शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते तदा गुणनिरूपिता शक्तिरनुक्ताऽपि तद्वदेव उक्तवदेव भासत इत्यर्थः । एवं च न गौणक्रियाऽनुरोधेन कारकमिति भावः ।

*अनुप्रयुज्यमानेनेति । अनुप्रयुज्यमानक्रियावाच्ये कारके भवतीत्यर्थः । तेन पक्त्वौदनो भुज्यत इत्यत्र न द्वितीयेति भावः ।

अत्र वचनारम्भे प्रथमामात्रप्राप्त्या प्रत्याख्यानेऽपि तथैव व्याख्येयम् । नन्वेवं क्षुधमुपहन्तुमिति कैयटप्रयोगासङ्गतिः शक्यमित्यनेनाभिधानादिति सर्वतः प्रधानभूताया आख्यातवाच्यक्रियाया एव ग्रहणात् । एवं च क्षुदुपहन्तुं शक्यमित्यपि भवतीति मतं तद् निराकरोति *चिन्त्यमिति । *इपेश्चेति । इच्छतेर्गतिसबन्धाद् ग्रामे कर्मणि यो लकारो विधीयते तत्रेष्यत इत्यनेनैव गतिकर्म अभिधीयत इत्यर्थः । *न दोष इति । आवाहनोत्तरकालिके पूजने षोडशोपचाराणाङ्करणत्वात् । *परावरयोगेचेतीति । अवरशब्दोऽत्र पूर्ववृत्तिवाची । परावरशब्दयोः सम्बन्धिशब्दत्वाद्यदपेक्षं परावरत्वङ्गम्यते तयोः परावराभ्यां योग उच्यते । अप्राप्य गङ्गामित्यत्र गङ्गाप्राप्तिप्रागभावसमानाधिकरणः पर्वत इत्यर्थः । अतिक्रम्येत्यत्र तु पर्वतप्राप्तिध्वंससमानाधिकरणा नदीत्यर्थः । अव्यविकन्यायस्य स्वरूपं भाष्यकारो दर्शयति अवेर्मांसमिति विगृह्य अविकशब्दात्प्रत्ययोत्पत्तिरेवेति आविकं मांसमिति । अत्राविकशब्दादेव प्रत्ययस्तेनैव च विग्रह इति न्यायाशयं दर्शयितुं विगृह्येत्यस्यार्थमाह—विभिन्नत्वेन ज्ञानमित्यर्थः । प्रकृत्यर्थादिविभागस्यातात्त्विकत्वादाह *नैवक्षिकमिति । अतात्त्विकद्वाराश्रयेणैव शास्त्रप्रवृत्तेः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्देवीदत्तात्मजरामसेवकसून्वाचार्यकृष्णमित्रकृतायां मञ्जूषाकुञ्चिकायां कृदर्थविचारः ॥



(क० टी०) यत्तु परिमले अप्पदीक्षितैरुक्तं समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इति स्मरणात्कर्त्ता क्त्वाद्यर्थः, अन्यथेष्टकाः पक्त्वेत्यादि, तत्स-

ण्डयति *नन्वित्यादिना। *एवम्-पक्षद्वयेऽपि तस्य क्त्वाद्यर्थत्वाङ्गीकारे। सिद्धान्तेनाह *तिङन्तेनेति। शक्तिमतोऽभेदेनाह *तिङन्तार्थेति। नन्वेतावताऽपि निषेधः कुतो नात आह *अनभीति। ननु प्रसज्यप्रतिषेधः एवायमास्तामत आह *अत एवेति।पर्युदासाश्रयणादेवेत्यर्थः। दोषान्तरमाह *तथेति । धर्मभेदे ऽपि न धर्मिभेद इत्याह *कर्त्रादेरिति । वैपरीत्यनिरासायाह *प्रधानेति। शक्तिरित्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। क्रियाद्वयनिरूपिता एकाश्रयनिष्ठा भिन्ना शक्तिरित्यर्थः। *तत्र-विषये। तयोर्मध्ये वा। अनुरोधमेवाह *प्रधानेति। तत्क्रियानिरूपितेत्यर्थः। *यद्वेति। पूर्वान्वयि। विशेषमाह *क्रियान्तरेति। समानकर्तृकयोरित्युक्तेरिति भावः। *बुद्धीति। पूर्वमित्यादिः। कैयटाद्युक्तिं खण्डयति *एतेनेति। तथा सत्यन्तरङ्गत्वाभावेनेत्यर्थः। मात्रपदेन क्रियान्तरसम्बन्धव्यवच्छेदः। आदिना तृतीया।*दुर्वारमिति। नहि तत्काले प्रधानक्रियानिरूपितशक्तेर्ज्ञानमस्ति नापि तदभिहितत्वस्येति भावः। एकनिष्ठेत्यस्य फलमाह *ओदनमिति। *कर्मेति। प्रधानक्रियागुणक्रियानिरूपितशक्त्योरनेकत्वेन तदभिधानेनैतदभिधानाभावादित्यर्थः।भाष्यादीत्युक्तभाष्यकैयटग्रन्थं प्रकाशयन् क्रियान्तरेत्युक्तार्थे भिन्ननिष्ठत्वे तदिष्टत्वे च मानमाह *अत एवेति। उक्तरीत्या प्राप्ततदभावस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः। तस्य व्याख्या *तद्वाच्येति। अन्यथा पचिक्रियाकर्मत्वादेरनभिधानात्तत्स्यात्। नन्वज्ञानेन तथोक्तावपि प्रत्याख्यानाशयः स एवात आह *अव्ययेति। प्रत्याख्यातं चेत्यर्थः। एतत्प्रतीकमुपादाय तत्र तृतीयाद्याशंक्याख्यातार्थः क्रिया प्रधानं क्त्वान्तार्थो गुणभूतः। तत्र प्रधानशक्त्यभिधाने गुणक्रियाशक्तिरभिहितैव प्रधानानुरोधात्। गुणानां तद्विरुद्धकार्यारम्भकत्वाभावादिति कैयटेनोक्तम्। अन्त्यलाभोपायमाह *तत्रेति। भाष्यीयवार्त्तिके इत्यर्थः। तद्वाच्यकारकाभिन्नं यत्र क्त्वान्तादि कारकं तदैव तत्र क्त्वादीति तदर्थः। एवंचेत्यस्यार्थमाह *वचनेति। कैयटस्याशयान्तरमपि व्याख्याकृदुक्तं खण्डयति *क्षुधइति। मात्रपदेन शक्यार्थव्यवच्छेदः। *अत एव-उभयकर्मत्वादेव। *एवं च-तथा प्रयोगाभावे च। सकृदुपात्तस्य तदसंभवादाह *आवृत्त्येति। तत्र मानमाह

*ग्रामइति। *हरिरपि-आह। अधिकरणस्य सम्बन्धित्वविवक्षया तत्र षष्ठीत्याह *इयाविति । लक्ष्यार्थमाह *क्रियेति । अन्यथा तत्र ल एव न स्यात् । यथाश्रुतासंगतेराह *तद्धीति । प्रकृतत्वादाह *अभीति । इदमेव तत्संमतमिति सूत्रयन्नाह *अत एवेति । नत्र तस्य तेनाभिधानादेवेत्यर्थः । पचतिरित्यन्तस्यः प्रागन्वयः । *सोऽसौ-ओदनः । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यतेति सिद्धान्तेनाह *अयोग्येति । *पचीति । तदर्थेत्यर्थः । तत एवाह *सामर्थ्यादिति । योग्यत्वादित्यर्थः । एतेन शाब्दार्थान्वयभेदेनाभयं स्वीकुर्वन्तः सकलग्रन्थकाराः परास्ता इत्यन्यत्र स्पष्टम् । तदाह *इत्यलमिति । अत्र सिद्धान्तमाह *आख्यातेति । एवव्यवच्छेद्यमाह *नत्विति । एतेनामीषां पूर्वमानयेत्युक्ते यथा मध्यमो नानीयते एवमत्रापि बहुक्रियासमभिव्याहारे मध्यमक्रियावाचकात्प्रत्ययो न स्यादित्यपास्तम् । गुणानामिति न्यायस्त्वननित्यत्वे नालति गमके, इत्थं सति तासां मिथः सम्बन्धो ऽपि, गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायो ऽप्यत्रानुकूलः । अत एव हुत्वा दत्वा च धारयेदित्यत्र न दोषस्तत्र गमकानि सुयज्ञोपवीतानि नवानि कृत्वा तदुक्तमन्त्रेण हुनेदथाग्नौ स्वयं तु देवात्मापितृभ्य इत्थं दद्यात्ततो धार्यमिति ।

वेदारम्भणतः पूर्वं सक्तुप्राशनतः परम् ।
नवयज्ञोपवीतानि हुत्वा दत्वा च धारयेद् । इति च ।

नवानि द्विजैः प्रथमं हुत्वाऽऽदौ गुरवे दत्त्वा पितृभ्यो धारयेत् इति च सत्रव्रतकार्ष्णाजिनिगालववचांसि । वक्ष्यमाणादोषायाह *आवाह्येति । *इत्यत्र—इत्यत्रतु । सूत्रान्तरविषयमाह *दक्षिणेति । सिद्धान्तेनाह *आरोपितेति सूत्रस्यार्थद्वयमिति सूत्रयन्नाह *अत्रेति । *एतादिति । अर्थेत्यर्थः । पर्वतस्येति भावः । अत एव द्वितीयोदाहरणमाह *एवमिति । एतद्द्वारक इत्युक्तेः फलमाह *कचिदिति । ननु देशकालादिकृतमत्र परत्वमत आह *परत्वादीति । एतेनान्यथाऽत्र शाब्दबोधं वर्णयन्तः प्राचीनाः परास्तास्तदाह *अन्यत्रेति । शेखरादावित्यर्थः ।

इति कृदर्थव्याख्या ॥ ४८ ॥

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १२

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) ३

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ३

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः प्रमेयरत्नार्णवश्च १

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्याया शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३

(३०) वीरमित्रोदय । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचित परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । सापिण्ड्यदीपकश्च ... ११

(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । १

(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः २

(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १

(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित-योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २

(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्मामृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४

(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । २

(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकरण श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः--प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित २

(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ... ४

(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद. शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्य टीकया सहिता । २

(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः। बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यालङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्यायः ११

(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचित-तत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता। ४

(४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणीता। रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपूरण्याख्यव्याख्यया सहिता तर्कपादः । ५

(४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा महामहोपाध्याय--श्रीनागेशभट्टविरचिता । श्रीमद्दुर्बलाचार्य-बालम्भट्टाभ्यां विरचितकुञ्जिकाकलाह्वटीकाद्वयसंवलिता। ११

(४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः । पर्वतीय विश्वेश्वरसूरिविरचितः । ८

(४८) वीरमित्रोदयः। लक्षणप्रकाशः। महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः। ७

(४९) बृहदारण्यकवार्त्तिकसार श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः। महेश्वरतीर्थकृतयालघुसंग्रहाख्यया टीकयासमलंकृतः। ६

(५०) वीरमित्रोदयः। राजनीतिप्रकाशः। महोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः।

(५१) पूर्वमीमांसा अधिकरणकौमुदी। श्री... महामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्ट... विरचिता परिशिष्टाधिकरणनिरूप... कं टिप्पण्या परिष्कृत

(५२) प्रशस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः । त... पादरहस्यम् । श्रीशंकरमिश्रविरचित...

(५३) क्रमदीपिका । श्रीमन्महामहोपा... काश्मीरिककेशवभट्टविरचिता । ... विनोदश्रीगोविन्दभट्टाचार्यकृतविवर...

(५४) वीरमित्रोदयः । तीर्थप्रकाशः । ... महोपाध्याय श्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

(५५) सांख्यसंग्रहः । तत्र सांख्यतत्त्वविवे... श्रीक्षिमानन्द (क्षेमेन्द्र) विरचित... सांख्यतत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् भावाग... विरचितम् । समाससूत्रव्याख्या ... पकारिणी च ।

(५६) न्यायपरिशुद्धिः । श्रीमद्वेङ्कटनाथ ... दान्ताचार्यप्रसादिता। श्रीनिवासाचार्य... चित न्यायसारसमाख्यया टीकयायुत...

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा बनारस सिटी